अध्याय - एक

परिचय

विषय प्रवेश

अनुसन्धान एक खोजमूलक कार्य हो । अनुसन्धानबाट नयाँ नयाँ सत्यको प्रतिपादन हुने गर्दछ । नयाँ तथ्यको जन्म हुने गर्दछ । नयाँ सत्यको, नयाँ तथ्यको उद्घाटन गर्नका लागि अनुसन्धान गर्ने गरिन्छ । यहाँ पनि स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांशमा समाविष्ट तत्सम शब्दको अध्ययन गरिएको छ । स्नातक तहमा पढ्ने विद्यार्थीहरूका लागि यो अनुसन्धानले भरपुर सहयोग गर्नेछ । त्यस तहका कथा विधामा समाविष्ट तत्सम शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया, अर्थ, शब्द वर्ग जस्ता शब्दको अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । तत्सम शब्दको बोध क्षमता सबै विद्यार्थीहरूमा निपूर्ण नहुने भएकाले तत्सम शब्दको शोधकार्यले विद्यार्थी वर्गलाई सहज बनाउने देखिन्छ भने अध्यापन गराउन शिक्षकका लागि पनि यस शोधकार्यले सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

स्नातक अनिवार्य नेपालीको कथा विधामा प्रयुक्त शब्दहरू (तत्सम, तद्भव र आगन्तुक) मध्ये यहाँ तत्सम शब्दहरूको खोज कार्य गरिएको छ । यो शोधपत्र तयार पार्नुपूर्व यस तहको कथा विधाको तत्सम शब्दको अध्ययन नगरिएकाले, खोज अनुसन्धान नभएकाले स्नातक तहका विद्यार्थीहरूलाई र अध्यापन गराउने शिक्षकहरूलाई लक्षित गरी अनुसन्धान कार्य गरिएको छ । यो अनुसन्धान कार्य जनता बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, इटहरी सुनसरीबाट तयार पारिएको छ । यो अनुसन्धान कार्य निगमन विधिबाट तयार पारिएको छ । यहाँ तत्सम शब्दको अर्थ नियममा आधारित भएर पुस्तक नेपाली वृहत् शब्दकोष अगाडि राखेर अनुसन्धान गरिएको हुनाले निगमन विधिबाट शोधपत्र तयार पारिएको छ । 'नेपाली साहित्यिक रचना' पुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त पाँच कथाहरू रहेका छन् । ती पाँच वटै कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अर्थ, निर्माण प्रक्रिया र शब्दवर्ग खोज कार्य गरिएको छ । यस अनुसन्धानबाट प्रत्यक्ष रूपमा स्नातक तह प्रथम वर्षका विद्यार्थीहरूले लाभ लिन सक्छन् ।

समस्या कथन

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान समस्याकै सेरोफेरोमा रहेर गर्ने गरिन्छ । शोध आफैमा गहन र कठिन कार्य हो । त्यसमा पनि स्नातक तह, प्रथम वर्षको नेपाली विषयको कथा विधामा रहेका विभिन्न शब्दहरूलाई केलाएर छुट्याई विश्लेषण गर्नु झन् कठिन कार्य हो । शैक्षिक क्षेत्रका सन्दर्भमा हाम्रो नेपाली भाषामा आगन्तुक, तद्भव र तत्सम शबदहरूले के कति भूमिका खेलेको छ त ? यी सबै कुरा विचरणीय पक्ष हो । झर्रा नेपाली शब्द त सीमित मात्रामा रहेका छन्, जसलाई पूर्णता दिने काम यिनै आगन्तुक तत्भव र तत्समले गरेका छन् ।

तत्सम शब्द भन्नाले नेपाली भाषाको संस्कृत भाषाबाट जस्ताको तस्तै नेपाली भाषामा आएका शब्द भन्ने बुझिन्छ, जसले नेपाली भाषाको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट भएर शिक्षण कार्यलाई समस्या पनि

सिर्जना गरेको देखिन्छ । वाक्यको विभिन्न परिवेशमा आएर यस्ता तत्सम् शब्दले कुन वर्गका रूपमा कसरी काम गर्छन् भन्ने कुराको अवगत नहुनु विद्यार्थीमा समस्याको पाटो हो । विद्यार्थीलाई मात्र होइन यस्ता शब्दको पदवर्ग छुट्याउन शिक्षकलाई पनि मुस्किल पर्न सक्छ । पदवर्गका साथै उक्त तत्सम् शब्दको मूल अर्थ पत्ता लगाउनका लागि यस्ता शब्दको बनोट प्रक्रियामा पनि ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ । बनोट प्रक्रियाअन्तर्गत उपसर्ग, प्रत्यय, समास, द्वित्व, सन्धी कुन प्रक्रियाबाट शब्द निर्माण भएको छ, त्यसका बारेमा जानकारी भएमा मात्र शब्द बनोट प्रक्रिया छुट्याउन र त्यसको बारेमा वास्तविक अर्थ पत्ता लगाउन सकिन्छ । यस सन्दर्भमा स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकमा कथा विधाका तत्सम शब्दहरू सम्बन्धी समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ -

क) शब्दको वर्गीकरण र तत्सम शब्दको सङ्क्षिप्त परिचय कसरी दिन सकिन्छ ?

ख) स्नातक अनिवार्य नेपालीको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू के कस्ता रहेका छन् ?

ग) कथा विधामा उपसर्ग र प्रत्यय शब्दहरू के कस्ता रहेका छन् ?

घ) कथा विधामा समास र द्वित्व शब्दहरू के कस्ता रहेका छन् ?

अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको खोजी गर्नु नै यस शोधको औचित्य हुनेछ । तत्सम शब्दको अध्ययनले भाषालाई सहज, सरल र मिठासयुक्त बनाउनुका साथै दुर्बोध्य र क्लिष्ट बनाउने कार्य बनाउने हुँदा यस्ता शब्दको अध्ययन अनुसन्धान गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ ।

यस शोधकार्यमा स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको कथा विधामा समाविष्ट तत्सम शब्दहरूलाई व्यवस्थित अध्ययन गरिनेछ । यहाँ तत्सम शब्दहरू के कति मात्रामा प्रयोगमा आएका छन्, ती शब्दहरू कसरी बनेका छन् भन्ने कुराको जानकारी हुनुका साथै मूल शब्दका आधारमा व्युत्पन्न शब्दको अर्थ बोध गर्न शिक्षक विद्यार्थीलाई मद्दत मिल्नेछ । यस प्रकार शब्दको बनोट प्रक्रियाले संस्कृत भन्नासाथ तर्सिने व्यक्तिलाई आवश्यक राहत मिल्ने र मार्ग निर्देशन समेत गर्नेछ । बनोट प्रक्रिया तथा पदवर्गको वितरणले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक निर्मातालाई समेत सहयोग पुऱ्याउने हुनाले यो शोधकार्य महत्त्वपूर्ण हुनेछ । यसकारण तत्सम शब्दहरूको अध्ययन हुनु जरुरी छ ।

अध्ययनका उद्देश्यहरू

यो अध्ययन अनुसन्धान निम्न उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ -

क) तत्सम शब्दको वर्गीकरण र शब्दहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिनु,

ख) स्नातक अनिवार्य नेपालीको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण गर्नु ।

ग) कथा विधामा उपसर्ग र प्रत्यय शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया पहिचान गर्नु,

घ) कथा विधामा समास र द्वित्व शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया पहिचान गर्नु,

अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत शोधपत्र स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तक भित्रका कथा विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको खोजी गर्ने कार्यमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । यस बाहेकका अन्य पक्षहरू यस अध्ययनका सीमा रहेका छन् ।

अध्याय - दुई

पूर्वकार्यको समीक्षा तथा धारणात्मक संरचना

पूर्वकार्यको समीक्षा

कुनै पनि कार्यको सुरुवात गर्नुपूर्व सो क्षेत्रसँग सम्बन्धी के कस्ता अनुसन्धान भएका छन् भनी जानकारी प्राप्त गर्न शोधकर्ताले पूर्वकार्यको समीक्षा गर्नु आवश्यक छ । किनकी विगतमा भएका अनुसन्धानात्मक कार्यले वर्तमानका कार्यलाई मार्गदर्शन दिन्छ । विगतमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धानले वर्तमान र आगामी दिनमा गरिने अध्ययनमा सघाउ पुऱ्याउँछन् । विगतमा यस्ता अध्ययन कसरी गरिए, के कस्ता विधि अपनाएर गरिए, अध्ययन कार्य सफल बनाउन कस्ता समस्या देखा परे, साथै नवीन सिद्धान्त र विधिका बारेमा महत्त्वपूर्ण जानकारी गर्ने भएकाले स्तरीय अनुसन्धान कार्यका लागि पूर्वकार्यको समीक्षा गर्नु आवश्यक छ । प्रस्तुत शोधसँग सम्बन्धित अध्ययन निम्नअनुसार छन् -

भट्टराई (२०६६) द्वारा एम.एड. प्रयोजनका लागि *कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम् शब्दहरूको अध्ययन* शीर्षकमा अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइयो । उक्त अध्ययन र विश्लेषणमा कक्षा पाँचको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट भएका जम्मा तत्सम शब्दहरू ५२५ रहेको देखाइएको छ । ती तत्सम शब्दहरूलाई पदवर्ग (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, निपात) व्युत्पती प्रक्रिया छुट्याई कक्षा पाँचमा पढ्ने पढाउने सरोकारवालालाई सहयोग पुगे पनि शब्दको अर्थ, पृष्ठ, तथा पाठगत शब्द छुट्याइएको पाइएन ।

अधिकारी (२०६६) द्वारा *कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट शब्दहरूको अध्ययन* शीर्षकमा शैक्षिक प्रयोजनले शोधकार्य गरेको पाइयो । प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा नौका तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको अध्ययन गरेको पाइयो र यी शब्दहरूको अध्ययनमा पदवर्ग, व्युत्पति प्रक्रियाको सामान्य अध्ययन गरेर शब्द जानकारी सरोकारवालालाई भए पनि यसमा पनि शब्दको अर्थ, पृष्ठ खुलाएर अध्ययन गरेको पाइएन ।

त्यस्तै अर्को शब्दसम्बन्धी अध्ययन ज्ञावली (२०६६) द्वारा *कक्षा सातको हाम्रो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण* शीर्षकको शोधपत्र तयार गरेको पाइयो । यस अध्ययनमा शब्दहरूलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक र निपात वर्गमा विभाजन गरी गणना गरिएको पाइयो । कक्षा सातको नेपाली पाठ्यपुस्तकका शोधकर्तामा जम्मा २३५६ शब्द सङ्ख्या रहेको र पदवर्गका दृष्टिले नाम वर्गका ५८.११ प्रतिशत, विशेषण १८.५५ प्रतिशत, क्रियापद १३.३३ प्रतिशत, क्रियाविशेषण ५ प्रतिशत रहेको देखाई कक्षा ९ का शब्दहरूको विशिष्ट रूपले अध्ययन तथा शब्दको अर्थ, पृष्ठ समेत अध्ययन गरेको पाइयो ।

खड्का (२०६७) द्वारा *कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन* शीर्षकमा शैक्षिक प्रयोजनका लागि तयार गरिएको पाइयो । उक्त अध्ययनमा कक्षा ११ मा कथा विधामा समावेश भएका तत्सम शब्दहरूको अर्थ, व्युत्पति, पाठ, पृष्ठ र सङ्ख्या समेत देखाइएको पाइयो । यो कार्य शब्दहरूको अध्ययनका लागि गरिएको यो महत्त्वपूर्ण कार्य मान्न सकिन्छ ।

दाहाल (२०६७) द्वारा शैक्षिक प्रयोजनका लागि *कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन* शीर्षकमा अध्ययन गरिएको पाइयो । उक्त अध्ययनमा सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा निबन्ध विधामा समावेश भएका तत्सम शब्दहरूको अर्थ, व्युत्पति, पाठ, पृष्ठ र सङ्ख्या समेत उल्लेख गरिएको छ । यो अध्ययनले त्यस तहका त्यस सम्बन्धी सरोकारवालाहरूलाई सहयोग गर्ने भएकाले यसलाई महत्त्वपूर्ण काम मान्न सकिन्छ ।

शब्दभण्डारको अध्ययनमा केन्द्रित भएर विभिन्न अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धान गरेको पाइएता पनि हालसम्म स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दमा केन्द्रित भएर कुनै पनि अनुसन्धानकर्ताले अनुसन्धान गरेको पाइँदैन । तसर्थ यो अध्ययन नै यस विषय र क्षेत्रको प्रथम अनुसन्धान हुनेछ ।

पूर्वकार्यको उपयोगिता/कार्यान्वयन

कुनै पनि कार्यको सुरुवात गर्नुपूर्व सो क्षेत्रसँग सम्बन्धित के कस्ता अनुसन्धान भएका छन् ती जानकारी प्राप्त गर्नु आवश्यक हुन्छ । किनकी विगतमा भएका अनुसन्धानात्मक कार्यले वर्तमान कार्यलाई मार्गदर्शन दिन्छ । यसकारण यो अनुसन्धान कार्य गर्नु पूर्व तत्सम शब्दको अध्ययन थुप्रै भएका छन् । त्रि.वि. अन्तर्गतका क्याम्पस र आङ्गिक क्याम्पसहरूबाट यससँग सम्बन्धित वा तत्सम शब्दसँग सम्बन्धित अनुसन्धान भएका छन् । ती मध्ये केही अनुसन्धानहरू हिराकुमार भट्टराईको एम.एड. प्रयोजनका लागि "कक्षा पाँचको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम शब्दको अध्ययन", निर्मला अधिकारी (२०६६) शैक्षिक प्रयोजनका लागि "कक्षा नौ को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम शब्दहरूको अध्ययन" जस्ता अनुसन्धान भएका छन् । ती अनुसन्धान कार्यले सबै पक्षलाई समेट्न नसकेको र सबै तहलाई अपुग भएको देखी यहाँ "स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययन" शीर्षकमा अनुसन्धान गरिएको छ । यो अनुसन्धान यसपूर्व शब्दभण्डारको अध्ययनमा केन्द्रित भएर शोध भए पनि यो शीर्षकमा नभएकाले यो शोधकार्यले स्नातक प्रथम वर्षमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूका लागि बोधकार्यमा उपयोगी, शब्दनिर्माण प्रक्रिया ज्ञान हुनका लागि उपयोगी र शब्दवर्ग जान्नका लागि उपयोगी हुने देखिन्छ । यो शोधकार्यले यस तहमा पढाउने शिक्षकका लागि पनि उपयोगी देखिन्छ । साथै आगामी दिनमा अनुसन्धान कार्य गर्नेहरूका लागि समेत यसले मार्गनिर्देश गर्ने भएकाले उपयोगी देखिन्छ । यो शोधकार्य यसपूर्व यस शीर्षकमा नगरिएको र यो शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि शोधनिर्देशक र विज्ञहरूसँग सहयोग लिदै तयार पारिएको हुनाले यो शोधकार्य मौलिक हो ।

सैद्धान्तिक/धारणात्मक संरचना

अनुसन्धान कार्य गर्दा त्यसपूर्व भएका अनुसन्धानहरूलाई हेरेर, अनुसन्धानका नियमलाई टेकेर, सैद्धान्तिक पक्षको ज्ञान लिएर मात्र गर्नुपर्ने हुन्छ । नियमलाई नटेकी सैद्धान्तिक ज्ञानलाई नजानी गर्दा त्यस अनुसन्धानले वैज्ञानिक पूर्णता नपाउने र व्यक्तिको निजत्वको प्रभाव रहने भएकाले यो शोधपत्र तयारीका क्रममा शब्दभण्डारको अध्ययन गर्दा नेपाली विद्वान् डा. हेमाङ्गराज अधिकारीको समसामयिक नेपाली व्याकरण, नेपाली वृहत् शब्दकोश र नेपाली साहित्यिक रचना पुस्तकका आधारमा लिइएको छ ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

अध्ययनको संरचना

स्नातक तह प्रथम वर्ष अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका कथा विधाका पाठहरूमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन गर्नका लागि यस शोधकार्यमा पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको प्रकृति, बनोट, वर्ग, अर्थ, पाठको शीर्षक र पृष्ठका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसर्थ यसमा पुस्तकालय विधि, पाठ्यपुस्तक विधि र विश्लेषण विधि अपनाइएको छ ।

जनसङ्ख्या र नमुना

अनुसन्धान कार्य तथ्य, प्रमाणका आधारमा मात्र सम्पन्न हुने गर्दछ । सामग्री सङ्कलन गर्नका लागि जनसङ्ख्याको रूपमा स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य विषयको पाठ्यांशमा समाविष्ट कथा विधामा प्रयुक्त सबै तत्सम शब्दहरूलाई लिइएको छ । यहाँ पुस्तकालयीय अध्ययन विधि भएकाले नमुनाका रूपमा यहाँ नलिई सबै तत्सम शब्द जनसङ्ख्याका रूपमा रहेका छन् ।

नमुना छनोट प्रक्रिया

अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नका लागि सबै जनसङ्ख्यालाई नमुनाका रूपमा लिएर सम्भव नहुने भएकाले सबै खाले जनसङ्ख्याको गुणको प्रतिनिधि रूपमा समावेश गरी नमुना छनोट गर्ने गरिन्छ । यहाँ पुस्तकालयीय विधि भएकाले पुस्तकालयमा पुस्तकको शब्द सङ्कलन गरिएकाले नमुना छनोट कार्य असान्दर्भिक ठानिएकाले नमुना छनोट प्रक्रिया आवश्यक छैन ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू

यस शोधपत्रका लागि निम्न साधनहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

प्राथमिक स्रोत

यस शोधपत्रको प्राथमिक स्रोतका रूपमा स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई लिइएको छ ।

द्वितीय स्रोत

यस शोधपत्रको द्वितीय स्रोत अन्तर्गत सैद्धान्तिक अध्ययनका निम्ति नेपाली व्याकरण, भाषाविज्ञानका पुस्तकहरू, अप्रकाशित शोधपत्र, शिक्षक सुझाव तथा निर्देशनलाई अङ्गिकार गरिएको छ ।

उल्लिखित स्रोतका आधारमा विश्लेषणात्मक विधि अपनाई तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण गरी अध्ययन प्रतिवेदन तयार पारिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

अनुसन्धान कार्य तथ्यमा आधारित हुने गर्दछ । तथ्यमा आधारित भएकाले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न निश्चित विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । शोधपत्र तयार पार्नका लागि पुस्तकालयीय र क्षेत्रीय विधि मुख्य मानिन्छन् । स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य विषयको पाठ्यांशमा समाविष्ट कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय विधिबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय विधिमा नेपाली साहित्यिक रचना, पुस्तक र पुस्तकमा कथा विधामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दहरूको अध्ययनका लागि नेपाली बृहत् शब्दकोशको सहयोगमा सामग्री सङ्कलन कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषण र व्याख्या प्रक्रिया

अनुसन्धान कार्यमा तथ्याङ्क सङ्कलन पश्चात् तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषण कार्य निश्चित नियम र विधिमा रहेर गर्नुपर्ने हुन्छ । सङ्कलित सामग्रीहरूलाई निगमन विधिको प्रयोग गरी नेपाली साहित्य रचना पुस्तकलाई र नेपाली बृहत् शब्दकोशलाई अगाडि राखेर शब्दहरूको अर्थ खोज्ने, शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया पत्ता लगाउने, शब्दवर्ग छुट्याउने, पाठ र पृष्ठ उल्लेख गर्ने कार्य गरिएको छ । यस कारण स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांशमा समाविष्ट कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको अध्ययनका लागि निगमन विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्याय - चार

शब्दको परिचय, वर्गीकरण र तत्सम शब्दको विश्लेषण

शब्दको परिचय

भाषामा शब्दको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । शब्द अर्थपूर्ण एकाइ हो । एक वा एक भन्दा बढी अक्षर मिली बनेको स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुनसक्ने अर्थपूर्ण एकाइलाई शब्द भनिन्छ । यो रूपिम भन्दा माथिल्लो पदावली भन्दा सानो भाषिक एकाइ हो । घर, पानी, गोठ, गाई आदि स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने हुन्छ । वाक्यमा प्रयोग हुन सक्ने शब्दलाई पद पनि भनिन्छ । कुनै पनि भाषामा शब्दभण्डार हुन्छ । त्यही निश्चित शब्दभण्डार भित्र रहेका शब्दहरूको समूह समूहमा गरिने विभाजनलाई शब्दवर्ग भनिन्छ । जस्तै नाम शब्दवर्ग, विशेषण शब्दवर्ग इत्यादि (लम्साल र भट्टराई, २०६५ : २४) ।

शब्दको वर्गीकरण

भाषाको आर्जन गर्न कथा, कविता, निबन्ध, प्रबन्ध, नाटक आदि विधाको अध्ययनबाट सम्भव भएता पनि यी विधाहरूको अध्ययन गर्नका लागि शब्दको ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । शब्द सबै विधा निर्माणको आधार तत्त्व हो । शब्दलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

१. स्रोतका आधारमा

२. बनोटका आधारमा / व्युत्पतिका आधारमा

३. कार्यका आधारमा

स्रोतका आधारमा शब्द वर्गीकरण

कुनै पनि भाषामा शब्दभण्डार रहेको हुन्छ । ती विभिन्न स्रोतबाट आएका हुन्छन् । भाषाले जुन ठाउँबाट शब्द ग्रहण गर्दछ, त्यसलाई स्रोतका आधारमा नेपालीमा मौलिक र आगन्तुक गरी दुई वर्गको शब्द भेट्टाउन सकिन्छ (न्यौपाने, २०५१ : २४२) ।

मौलिक शब्द

नेपाली भाषाको शब्दभण्डार संस्कृत भाषाकै शब्दबाट गरिएका कारण भाषाको स्रोत संस्कृत हो । कुनै पनि भाषाका आफ्नै स्रोतका शब्दलाई मौलिक शब्द भनिन्छ । नेपाली भाषामा मौलिक शब्दहरू संस्कृतबाट आएका छन् । संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दहरूलाई मौलिक शब्द भनिन्छ । मौलिक शब्द पनि तत्सम र तद्भव गरी दुई किसिमका छन् ।

तद्भव शब्द

संस्कृतबाट सोझै नआई प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै रूप फेरिएर आएका शब्दलाई तद्भव शब्द भनिन्छ । जस्तै : आगो, साउन, असार, हात आदि (बराल र एटम, २०६६ : ८८) ।

तत्सम शब्द

तत्सम शब्दको सामान्य अर्थ संस्कृतबाट रूप नफेरिइ नेपालीमा आएको भन्ने हो । अर्को तरिकाबाट भन्दा तत् भनेको त्यो र सम् भनेको उस्तै वा बराबर भन्ने हो । अर्थात् "अरू भाषाबाट रूप नफेरिई आफ्नो भाषामा आएर जस्ताको तस्तै चलेका शब्द तत्सम शब्द हुन्" (ने.बृ.श., २०४० : ५८२) । यहाँ 'तत्सम' ले संस्कृत शब्द भन्ने अर्थ रूढ रूपमा अर्थाएको छ । यसो भनेर संस्कृत शब्दलाई तत्सम भनिए पनि संस्कृत भाषामै भएका शब्दहरूलाई चाहिँ तत्सम शब्दले चिनाइरहनु पर्दैन । संस्कृत भाषाबाट अरू शब्दमा हेरफेर नभइकन आएका शब्द एक भाषाबाट अर्को भाषामा रूप नफेरिई आएका शब्द केवल नेपाली भाषामा प्रयोग हुन आएका सग्ला संस्कृत शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ ।

संस्कृत तत्सम शब्दको प्रयोग नेपालीमा धेरै हुने हुनाले विशेष गरी भाषा साहित्यका अध्येता लगायत अन्य प्रशासनिक क्षेत्रका अध्येता समेत अर्थबोधको समस्याबाट पिडित छन् । अझ नेपाली इतर मातृभाषा भएका विद्यार्थीहरूका लागि त तत्सम शब्द फलामका चिउरा नै सावित हुने गर्दछन् । यस अवस्थामा नेपाली भाषाका लागि तत्सम शब्दको अध्ययन अपरिहार्य तत्त्व हुँदै आएको छ । यसका साथै संस्कृत भाषाको उपेक्षा गर्दै आएको समूहका लागि पनि यसको अपरिहार्यताको कमी छैन । यस्तो स्थितिमा तटस्थ शब्दको प्रयोग, स्थान र उपस्थिति अझै प्रबल बन्दै गएको छ ।

यान्त्रिक विकास तथा चिकित्साशास्त्रका यावत् संयन्त्रको प्रशस्त उल्लेख अर्थवेद, धनुर्वेद, आयुर्वेद जस्ता बौद्धिक ग्रन्थमा भएको र यसका आधारमा विश्वले चरम उन्नति गरेको तथ्य जति लुकाए पनि लुक्दैन । यस्तो हुँदा ती क्षेत्रका शब्दहरू जस्ताको तस्तै हाम्रा भाषामा आउने कुरा नौलो कुरा होइन । सबैभन्दा राम्रो त ती शब्दले दिएका अर्थ र मर्मलाई बुझेर व्यवहारमा प्रयोग गरी आत्मउन्नति गर्नु हो । यसर्थ नेपाली भाषामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दहरूको सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै अधिक रहेको मान्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषामा आएका शब्दले प्रायः नाम, विशेषण, क्रियाविशेषण, संयोजक, नामयोगी, निपात, विस्मयादिबोधक जस्ता पदवर्गको रूपमा काम गरेका छन् । यिनमा पनि धेरै शब्दहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति र शैलीलाई परिष्कृत एवम् आकर्षक बनाउने गर्दछ । तत्सम शब्दको आगमनले नेपाली भाषाको शब्दभण्डारमा ७० प्रतिशत जति अभाव पूर्ति गरेको पाइन्छ । तत्सम शब्दको प्रयोग सामान्य व्यवहारिक कामकाज देखि लिएर प्रशासनिक तथा कानुनी क्षेत्रमा समेत प्रशस्त मात्रामा हुने गर्दछ । जहाँ तत्सम शब्दको सुसङ्गठित हुन्छ त्यहाँ स्वभाविक रूपले काव्यात्मक आलङ्कारिक एवम् श्रुतिमधुरता उत्पन्न हुने गर्दछ । कतिपय आधुनिक वैज्ञानिक उत्पादनका रूपमा आएका नयाँ नयाँ वस्तुलाई नेपालीमा

चिनाउन पनि संस्कृत शब्दकै ठोस प्रयोग गरिन्छ । तत्सम शब्दले नेपाली भाषालाई शिष्ट, अर्थपूर्ण र व्यवहारिक बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुनाले यसको अध्ययन अनुसन्धान हुनु जरुरी छ ।

आगन्तुक शब्द

संस्कृत भाषाबाट आएका भन्दा बाहेकका अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ । आगन्तुक शब्द दुई किसिमका हुन्छन् - देशज र विदेशज ।

देशज - देश भित्रकै विभिन्न भाषाबाट आएका तथा भाषिकाहरूबाट आएका नेपाली शब्दलाई देशज आगन्तुक शब्द भनिन्छ । जस्तै क्वाँटी, डम्फू आदि ।

विदेशज - नेपालमा बोलिने अन्य विदेशी भाषाबाट आएका शब्दहरू विदेशज आगन्तुक शब्द अन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै जेल, ट्रङ्क आदि ।

केही आगन्तुक शब्दहरू निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ -

किराँती	-	चाम्लिङ, मुन्धुम, खुम्बू आदि ।
गुरुङ	-	थुन्से, घुम, रोधी आदि ।
तामाङ	-	डम्फू, च्याम्बा, सेलो आदि ।
नेवारी	-	क्वाँटी, लाखे, ढोका आदि ।
मगर	-	पटुका, बाउसे, रोल्पा आदि ।
तिब्बती	-	थुक्पा, रक्सी, लामा आदि ।
मैथिली	-	पटुवा, पैनी, जन आदि ।
अरवी	-	अखवर, इनाम, जुलुस आदि ।
अङ्ग्रेजी	-	कोट, रेडियो, डाक्टर आदि ।
टुर्की	-	कैंची, चम्चा, कुल्ली आदि ।
फारसी	-	अनार, कुस्ती, जिन्दगी आदि ।
ल्याटिन	-	एजेन्डा, क्याम्पस, अप्रेटर आदि ।
हिन्दी	-	ठक्कर, कच्चा, पहिचान आदि ।

आगन्तुक भनेको बाहिरबाट आएको भन्ने हुन्छ । संस्कृत बाहेक अरू भाषाबाट नेपालीमा आएका शब्दलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दहरूमा नेपालमै बोलिने राष्ट्रिय भाषाका शब्दहरू र बाहिरबाट आएका सबै भाषाका शब्दहरू पर्दछन् । सबैको विन्यास नेपाली उच्चारणकै आधारमा हुन्छ ।

नेपाली भाषामा संस्कृत बाहेक अन्य विभिन्न भाषाबाट आएका केही आगन्तुक शब्द माथि प्रस्तुत गरिएको छ ।

कार्यका आधारमा शब्दको वर्गीकरण

वाक्यमा शब्दले गर्ने कामका आधारमा शब्द वर्गीकरण गर्नुलाई नै कार्यका आधारमा शब्द वर्गीकरण भनिन्छ । यसका आधारमा शब्दलाई विकारी र अविकारी भनेर वर्गीकरण गरेको पाइन्छ (भट्टराई, २०६२ : पृ. १३) ।

विकारी	अविकारी
नाम	नामयोगी
सर्वनाम	क्रियायोगी
विशेषण	संयोजक
क्रियापद	निपात
	विस्मयादिबोधक

विकारी शब्द

व्याकरणिक कोटि लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, वाच्य, भाव आदिका आधारमा एक रूपबाट अर्को रूपमा परिवर्तन वा विकार हुने पदलाई विकारी शब्द भनिन्छ । विकारी अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापद पर्दछन् (लम्साल, २०६७ : पृ. ११६) ।

नाम

कुनै पनि व्यक्ति, वस्तु, भाव, पदार्थ वा अवस्था बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ । नाम वाक्यमा कर्ता, कर्म वा पूरक भई आउने रूप चल्ने पद हो । नामको परम्परागत वर्गीकरणलाई हेर्दा पाँच वर्गमा राखिएको पाइन्छ (बराल र एटम, २०६६ : पृ. १०) ।

व्यक्तिवाचक नाम

कुनै व्यक्ति, वस्तु, नदी, पहाड वा धारणा विशेषलाई किटानीसाथ बुझाउन आउने शब्दलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिन्छ । जस्तै : सीता, नेपाल, मुनामदन, सगरमाथा ।

जातिवाचक नाम

कुनै व्यक्ति, वस्तु नतोकी कुनै सजिव वा निर्जीव वस्तुलाई अथवा पदार्थका जाति विशेषलाई बुझाउन आउने पदलाई जातिवाचक नाम भनिन्छ । जस्तै : कवि, पहाड, किताब, गाई, नदी आदि ।

समूहवाचक नाम

कुनै पनि मानव जाति वा मानवेतर जाति वा पदार्थ जातिको समूह बुझाउन आउने शब्दलाई समूहवाचक नाम भनिन्छ । जस्तै : सभा, बथान, हुल, जन्ति, मलामी, गण आदि ।

द्रव्यवाचक नाम

नाप तौल गर्न सकिने तर गन्न नसकिने शब्दलाई द्रव्यवाचक नाम भनिन्छ, जस्तै : घ्यू, तेल, पानी, चाँदी, फलाम, चामल आदि ।

भाववाचक नाम

कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुलाई छुन र देख्न नसकिने केवल अनुभव मात्र गर्न सकिने शब्दलाई भाववाचक नाम भनिन्छ । जस्तै : दया, माया, सुख, दुःख, घृणा आदि ।

व्याकरणिक कार्यलाई प्रभावित पार्ने अर्थगत कोटीका आधारमा हेर्दा समग्र रूपमा नामको वर्गीकरण यसरी गर्न सकिन्छ -

नाम
- जातिवाचक / व्यक्तिवाचक — सङ्ख्येय — निर्जीव / सजीव
- मानवीय / अमानवीय — असङ्ख्येय — मूर्त / अमूर्त

(अधिकारी, २०४९ : पृ. २४)

सर्वनाम

सर्वनामले नामको सन्दर्भ जनाउने काम गर्छ । नामको सन्दर्भ जनाउने हुँदा नामिक पद अन्तर्गत पनि राखिन्छ । सर्वनामले नामको जस्तै प्रत्यक्षतः खास व्यक्ति वा वस्तु वा धारणा जनाउँदैन । यसले खास धारणाको सङ्केत मात्र गर्छ । नाम, नामपद समूह तथा वाक्यको सट्टामा प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ (अधिकारी, २०४९ : पृ. २५) ।

नाम, नाम पदसमूह तथा वाक्यको सट्टामा प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६ : पृ. १५) ।

विभिन्न व्याकरणविद्हरूले सर्वनामलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । तिनै वर्गीकरणलाई आधार बनाएर सर्वनामलाई यसरी वर्गीकरण गरी देखाइन्छ ।

- व्यक्तिवाचक
  - प्रथम पुरुषवाचक
  - द्वितीय पुरुषवाचक
  - तृतीय पुरुषवाचक
- दर्शकवाचक
  - समीवाचक
  - दूरवाचक
- सम्बन्धवाचक
  - निश्चयवाचक
  - अनिश्चयवाचक

विशेषण

कुनै पनि नाम वा सर्वनामका गुण, दोष, सङ्ख्या, अवस्था, मात्रा, सम्बन्ध, स्थिति जस्ता विशेषताहरू बुझाउने शब्दलाई विशेषण शब्द भनिन्छ । जस्तै : कान्छो, अग्लो, मोटो, अलिकति, पचास (लम्साल र अन्य, २०६५ : पृ. १२०) ।

सामान्यतया विशेषण चार प्रकारका हुन्छन् ।

गुणवाचक विशेषण

कस्तोको उत्तरमा आई नामको विशेषता, स्वरूप, गुण, दोष बुझाउनेलाई गुणबोधक भनिन्छ । जस्तै : असल, होचो, पढेको, जान्ने, दुधालु आदि ।

सङ्ख्यावाचक विशेषण

नाम र सर्वनामको सङ्ख्या, क्रम, प्रवृत्ति आदिलाई बुझाउने निश्चित सङ्ख्या वा गन्न सकिने वस्तुको अनिश्चित सङ्ख्यालाई बुझाउने विशेषणलाई सङ्ख्याबोधक विशेषण भनिन्छ । सङ्ख्याबोधक विशेषणलाई पनि निश्चितबोधक र अनिश्चितबोधक विशेषणमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जस्तै : पहिलो, दोस्रो, एक, दुई, थोरै, धेरै, सबै आदि ।

परिमाणबोधक विशेषण

कति वा के कतिको मात्रा वा परिमाण जनाउनेलाई परिमाणबोधक विशेषण भनिन्छ । जस्तै अलिकति, थोरै, प्रशस्त, आधा, न्यून आदि ।

सार्वनामिक विशेषण

विशेषणका रूपमा प्रयोग हुने सर्वनामलाई सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ । सार्वनामिक विशेषण पनि निम्न भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

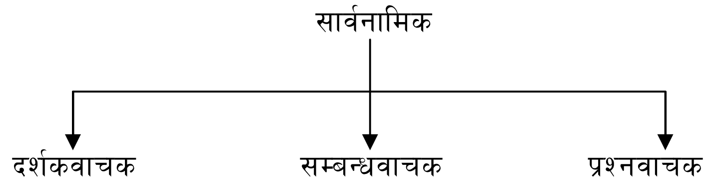

क्रियापद

कुनै काम भएको वा हुने कुरा बुझाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा घटना, कार्यव्यापार, स्थिति वा अवस्था बुझाउने शब्दलाई क्रिया भनिन्छ । जस्तै : पढ्छ, हिड्छ, जान्छ, छ, हो आदि (लम्साल र भट्टराई, २०६५ : ३०) । क्रियालाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :-

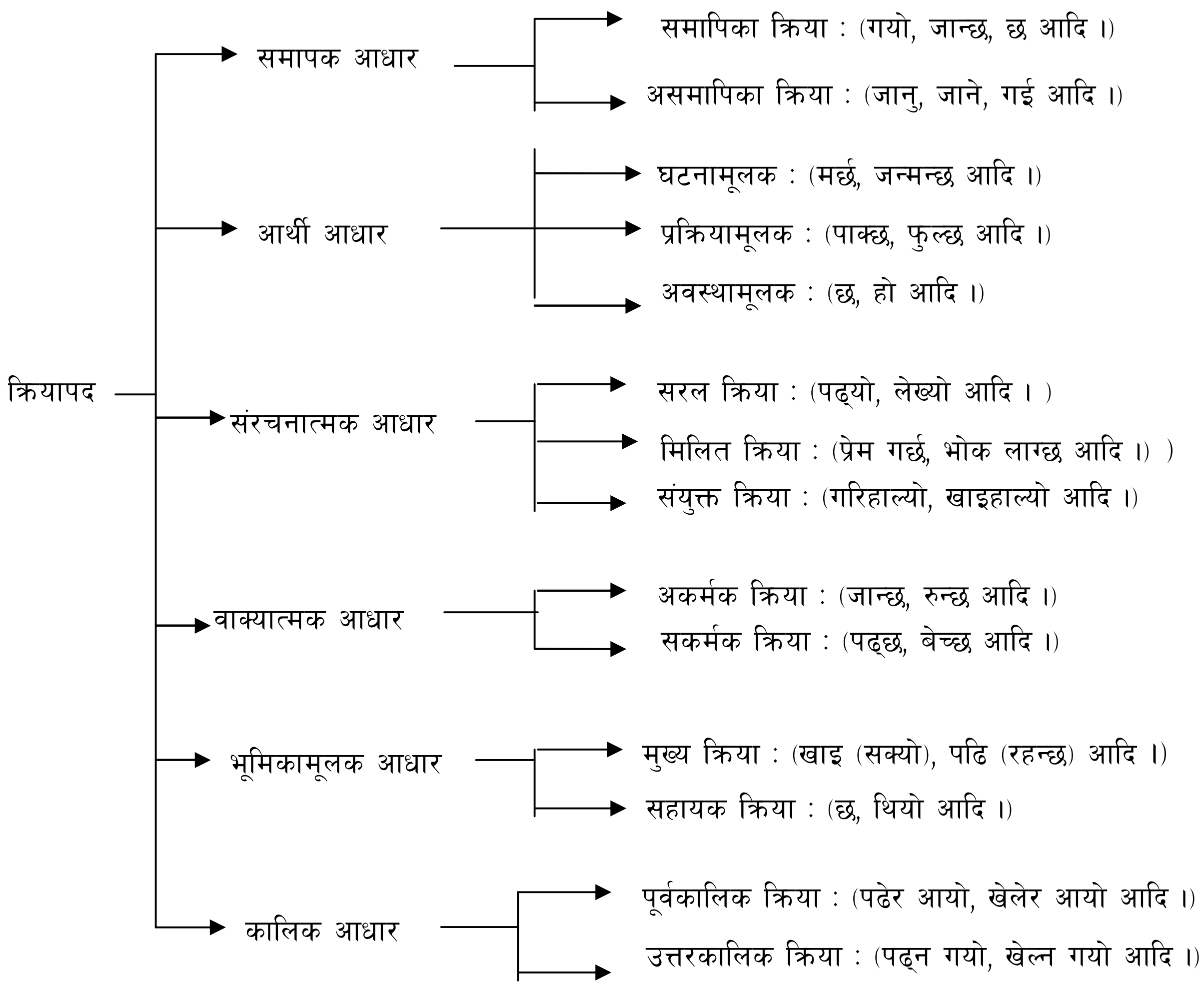

अविकारी

जुन पदहरूको व्याकरणिक कोटीका आधारमा रुपायन हुँदैनन् ती अविकारी पदभित्र पर्दछन् । अविकारी पदलाई अव्यय पनि भनिन्छ (भट्टराई, २०६२ : १३) । अविकारी पदभित्र निम्न आदर पर्दछन् -

क्रियायोगी

क्रियाको विशेषता बुझाउने वा तिनका अर्थमा केही थप्ने शब्दलाई क्रियायोगी भनिन्छ, जस्तै : ज्यादै, तुरुन्तै, बेसरी आदि । प्रकार्यका दृष्टिले यो (क्रियायोगी) वाक्यमा क्रिया तथा क्रियाविशेष्य र विशेषणको विशेषता बुझाउने र किन, कहिले, कहाँ, कसरी, के गरी र कति प्रश्नको उत्तर भई आउने शब्दवर्ग हो । यसलाई निम्नलिखित प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ -

(क) **समयवाचक** आज, भोलि, बिहान आदि ।

(ख) **स्थानवाचक** भित्र, बाहिर, सामुन्ने आदि ।

(ग) **रीतिवाचक** राम्ररी, बेसरी, यसरी आदि ।

(घ) **परिणामवाचक** धेरै, थोरै, अलिकति आदि ।

(ङ) **परिस्थितिवाचक** गरेकामा, जानुपर्नेमा आदि ।

(च) **क्रियान्तरवाचक** हेरी, सुनी, खाई आदि ।

(छ) **आवृत्तिवाचक** एकपल्ट, दुईचोटि आदि ।

(ज) **अनुकरणात्मक** खुत्रुक्क, ढकमक्क, चट्ट आदि ।

(झ) **कारणवाचक** पढ्न, बस्न, गर्न आदि । (लम्साल र अन्य २०६५ : ३२) ।

नामयोगी

नामिक पद (नाम, सर्वनाम, विशेषण) मा जोडिन आउने र केही आफ्नो स्वतन्त्र अर्थ पनि हुने अविकारी पदलाई नामयोगी भनिन्छ । यिनले शब्द- शब्दका बीचमा वा शब्द र क्रियाका बीचमा आर्थी सम्बन्ध जोड्ने कार्य गर्दछन् (भट्टराई, २०६२ : ४९) । नामयोगी बद्ध शब्दवर्ग अन्तर्गत पर्दछन् । यिनले सामान्य : नाम वा नामस्थानिक पद/पदावलीसँग आई क्रियापद वा अन्य नामिक पदसँग विभिन्न आर्थी सम्बन्ध दर्साउँछन् (अधिकारी, २०४९ : ४३) ।

नामयोगी निम्नलिखित प्रकारका छन् -

(क) **समयवाचक** पहिले, अघि, पछि, पूर्व आदि ।

(ख) **स्थानवाचक** माथि, मुनि, भित्र, वर आदि ।

(ग) **रीतिवाचक** समान, झैँ, जस्तै, भन्दा आदि ।

(घ) **अवधिवाचक** मात्र, केवल, सम्म, मध्ये आदि ।

(ङ) दिशावाचक तर्फ, तिर, सामुन्ने आदि ।

(च) अभाववाचक बाहेक, विना, सिवाय आदि ।

(छ) विनिमयवाचक सट्टा, ठाउँमा आदि ।

(ज) सहार्थवाचक सँग, सहित, समेत आदि ।

(झ) हेतुवाचक निम्ति, लागि, खातिर आदि ।

(लम्साल र अन्य, २०६५ : पृ. ३२) ।

संयोजक

संयोजकहरू पनि बद्ध शब्दवर्गभित्र पर्दछन् । यिनले शब्द, पदावली वा उपवाक्य जोड्ने काम गर्दछन् (अधिकारी, २०७१ : पृ. ७४) । दुई वा दुईभन्दा बढी वाक्य, उपवाक्य अथवा वाक्यहरूलाई जोड्ने अव्ययलाई संयोजक भनिन्छ, जस्तै : र, अथवा, तर, वा आदि । प्रकार्यका दृष्टिले यो संयोजक वाक्यमा पद, पदावली, उपवाक्य आदिलाई जोड्ने बन्द समूहको अविकारी शब्दवर्ग भित्र पर्दछ । सामान्यतया संयोजक दुई प्रकारका छन् । ती हुन् -

(क) सापेक्ष संयोजक

मुख्य उपवाक्य र अधीन उपवाक्य जोड्न आउने अव्यय पदलाई सापेक्ष संयोजक भनिन्छ । सापेक्ष संयोजकले मिश्रवाक्यका उपवाक्यलाई जोड्ने काम गर्दछ । जस्तै : जुन-जुन, जब-तब, जहाँ-त्यहाँ आदि ।

(ख) निरपेक्ष संयोजक

दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यहरूलाई जोड्न आउने अव्ययपदलाई निरपेक्ष संयोजक भनिन्छ । जस्तै र, अनि, तर, वा आदि (लम्साल र अन्य, २०६७ : पृ. १३१) ।

विस्मयादिबोधक

केही शब्दहरूले प्रायः वाक्यका अगाडि पृथक रूपमा आई त्यसमा व्यक्त अवधारणा माथि हर्ष, आश्चर्य, दुःख, उपहास, सहमति वा असहमति आदि विभिन्न मनोभाव जनाउन सघाउँछन् । त्यस्ता शब्दलाई विस्मयादिबोधक भनिन्छ (अधिकारी, २०७१ : पृ. ८१) । विस्मयादिबोधक निम्न प्रकारका रहेका छन् :

(क) हर्ष / प्रशंसावाचक अहा ! स्याबास, धन्यवाद ! आदि ।

(ख) शोकवाचक हाय ! थक्क ! कठै ! आदि ।

(ग) आश्चर्यवाचक	ओहो ! ल ! आम्मै ! आदि ।
(घ) घृणावाचक	छि ! धत् ! थुक्क ! आदि ।
(ङ) पीडाबोधक	ऐया ! उफ् ! आत्थु ! आदि ।
(च) सम्बोधनवाचक	ए ! हे ! ओ ! आदि ।
(छ) उपहास	आहा ! हिहि ! आदि
(ज) अपशोच	ज्या ! आदि ।
(झ) आभार	धन्यवाद ! साधुवाद ! आदि
(ञ) अनुभूति	ए ! अँ ! ओ ! आदि । (भट्टराई, २०६२ : पृ. ५३, ५४)

निपात

'वाक्यमा प्रयुक्त निकटवर्ती शब्द वा वाक्यका अर्थलाई नै द्योतन गर्ने अव्यय पद निपात हुन् । अव्यय भए पनि यी क्रियायोगी र संयोजकबाट स्पष्टता : भिन्न देखिन्छन् ।' (अधिकारी, २०७१ : पृ.७७) ।

वाक्यमा आफ्नो स्वतन्त्र अर्थ नभएका तर वाक्यमा प्रयोग हुँदा अनुनय, सहमति, प्रतिक्रिया, निश्चय, स्वीकृति, सम्बोधन आदि भाव बुझाउने पदलाई निपात भनिन्छ । जस्तै त, पो, नि, ल, है आदि । प्रकार्यका दृष्टिले निपात वाक्यात्मक स्थितिमा आएर अवधारणा, निश्चय, आग्रह, अनुनय, प्रार्थना, सहमति आदि द्योतक गर्ने शब्द समूहको अविकारी शब्दवर्ग हो । निपातलाई निम्न आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ -

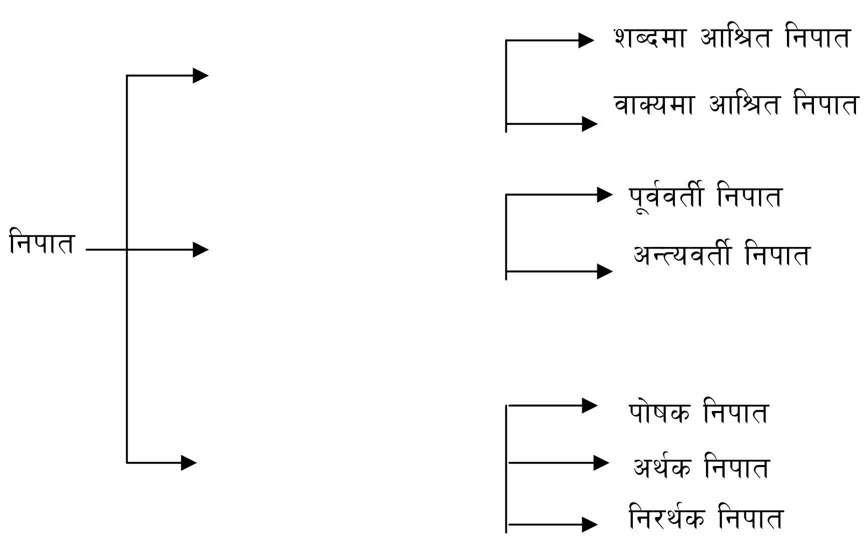

(लम्साल र अन्य, २०६५ : पृ. ३४)

शब्दको वर्गीकरण गर्ने मूल आधार त्यसले वाक्यमा गर्ने कार्य हो । कार्यका आधारमा शब्दलाई विकारी र अविकारी गरी दुई प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ । विकारी शब्दमा नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रिया पर्दछन् । विकारी शब्दलाई रूपावली वा विकार उत्पन्न हुने हुनाले विकारी शब्द भनिएको हो । अविकारी शब्दमा क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात पर्दछन् । यिनीहरूको रूप परिवर्तन गर्न नसकिने हुनाले यी शब्दहरूलाई अविकारी शब्द भनिन्छ ।

तत्सम शब्दको विश्लेषण

तत्सम शब्दको अर्थ र तात्पर्य

संस्कृत भाषाबाट रूप परिवर्तन नभई सोझै नेपाली भाषामा आएका शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ । यस सन्दर्भमा 'तत्' शब्दको अर्थ त्यसका अर्थात् संस्कृतका र सम शब्दको अर्थ समान हो ।

तत्सम / तत्सम् / (तत्स.) (तत् + सम) वि.१ त्यो समान वा त्यो जस्तो, पहिले जस्तो थियो त्यस्तो, तत्समान (उदा. तत्सम स्थिति) ना. २. संस्कृतबाट नेपालीमा स्वरूप नफेरिई प्रयोग भएका शब्द (उदा. रक्षा, ऋषि, कृति, विशेष, शिशु आदि) तत्सम शब्द हुन् (अधिकारी र भट्टराई, २०७० : पृ. ६१७) ।

संस्कृत भाषाबाट जस्ताको तस्तै रूप नफेरिई आउने शब्दलाई तत्सम (तत् समान) शब्द भनिन्छ, जस्तै : कार्य, ग्राम, उज्ज्वल, छात्र, क्षेत्र, पति, पक्षी, निन्द्रा, मस्तिष्क, मूर्ति, ललाट, युवति, पुत्र, सन्ध्या आदि (खड्का, २०६७ : पृ. ३८) ।

तत्सम शब्द नेपालीको पुर्ख्यौली भाषा अर्थात् संस्कृत स्रोतबाट रूप परिवर्तन नगरी नेपाली भाषामा आएका ('तत्' संस्कृत भाषा र 'सम' त्यसबाट अपरिवर्तित भएर उस्तै रूपमा आएका) शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ । जस्तै : पुस्तक, पुत्र, शान्ति, बुद्धि, पिता, माता, सम्पादक, लेखक, सहमति, परिचय, इत्यादि (दाहाल, २०६७ : पृ. २८) ।

तत्सम शब्द 'तत्' र 'सम' शब्दको योगबाट बनेको देखिन्छ । तत्को अर्थ संस्कृत र समको अर्थ अपरिवर्तित वा उस्तै रूपमा आएका भन्ने हुन्छ । तत्सम शब्दको शाब्दिक अर्थ 'त्यो जस्तै' भन्ने हो । यहाँ यसको पारिभाषिक अर्थ लागू हुन्छ । संस्कृतका पुर्ख्यौली स्रोतबाट जस्ताको तस्तै रूपमा वा थोरै मात्र परिवर्तन भई नेपाली चलन चल्तीमा लगाएका शब्दहरू नै तत्सम शब्द हुन् । जस्तै आकाश, यज्ञ, कवि, कलश, शिखर, शिक्षा, जल आदि (अधिकारी, २०६७ : पृ. २९) ।

यसरी माथिका आधारहरूलाई हेर्दा निष्कर्षमा तत्सम शब्दको अर्थ तत्को अर्थ संस्कृतका र समको अर्थ समान हो । संस्कृत भाषाबाट रूप नफेरिई नेपाली भाषामा जस्ताको तस्तै रहेका शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ ।

नेपाली भाषाको शब्दभण्डार धेरैजसो संस्कृत भाषाकै शब्दभण्डारले भरिएको छ । संस्कृत भाषाबाट आफ्नो रूप नफेरिईकन नेपाली भाषामा जस्ताको तस्तै रहेका शब्दहरूलाई तत्सम शब्द भनिन्छ । प्रयुक्त स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांशमा पाँचवटा कथा रहेका छन् । जसमा एकरात, लङ्काकाण्ड, आरूको बोट, पछबरिया टोल र गाउँमा गीतहरू गुन्जिदैनन् कथाहरू रहेका छन् । यी कथा विधामा तत्सम शब्दहरू के कस्ता छन् निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

एक रात (विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला) कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू

नेपाली साहित्यका आधुनिक मनोवैज्ञानिक धाराका प्रणेता विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (वि.सं. १९७१-२०३९) का दुई कथा सङ्ग्रह नेपाली साहित्यमा लोकार्पण भएका छन् । कोइरालाका दुई कथा सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित अधिकांश कथाहरूमा मनोविज्ञानलाई अथवा यौन मनोविज्ञानलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा मानिसका अवचेतन मनमा दबेर रहेका यौनावेगहरूले निकास पाएन भने त्यसले ठूलो दुर्घटना निम्त्याउँछ भन्ने भावलाई धेरै जसो कथाहरूले सम्प्रेषण गरे पनि 'एक रात' कथामा भने त्यो भाव प्रस्तुत गरिएको छैन । 'एक रात' कथा पाठकका लागि बोधगम्य नै पाइन्छ । यस कथालाई संरचनागत रूपमा हेर्ने हो भने मध्यम आयाममा रहेको पाइन्छ । एक बसाइमा पढेर सकिने बाह्र पृष्ठमा संरचित रहेको छ । कथामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको समुचित प्रयोगले कथागत पूर्णता पाएको छ । यस 'एक रात' कथामा जम्मा तेत्तीस सय अन्ठाउन्न शब्द रहेका छन् । यसमा तत्सम शब्द जम्मा १ सय पन्ध्र रहेका छन् भने अरू तद्भव र आगन्तुक शब्द रहेका छन् । त्यसमा पनि धेरै तत्सम शब्दहरू दोहोरिएका छन् । यसरी एक रात कथामा रहेका तत्सम शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया शब्द, वर्ग, व्युत्पति, पृष्ठ निम्न अनुसार रहेका छन् -

शब्द	**वर्ग**	**व्युत्पत्ति**	**अर्थ**	**पाठ**	**पृष्ठ**
निस्पन्द	विशेषण	नि+स्पन्द	निष्पन्द	एक रात	१३
निस्पट्ट	विशेषण	निस्+पट	निष्पट	"	"
काजल	नाम	मूल शब्द	गाजल	"	"
आकाश	नाम	आ+काश	पृथ्वीको खुला ठाउँ	"	"
शान्त	विशेषण	शम्+त	सुनसान	"	"
आवास	नाम	मूल शब्द	घर	"	"
विश्व	नाम	मूल शब्द	सम्पूर्ण सृष्टि	"	"
कृषक	नाम	मूल शब्द	किसान	"	"
धनी	विशेषण	धन+ई	धनवान	"	"

व्यक्ति	नाम	वि+अञ्ज+ति	पृथक मान्छे	"	"
बालक	नाम	बाल+क	सानो बच्चा	"	"
विद्यार्थी	नाम	विद्या+अर्थी	विद्याको चाहना राख्ने व्यक्ति	"	"
पुरुष	नाम	मूल शब्द	लोग्ने मान्छे	"	"
नारी	नाम	नर+ई	स्वास्नी मान्छे	"	"
ध्वनि	नाम	ध्वन+इ	सुन्न सकिने आवाज	"	"
आश्रय	नाम	आ+श्रय	कुनै व्यक्ति वा वस्तुको आड	"	"
दाम्पत्य	नाम	दम्पती+य	पतिपत्नी बीचको सम्बन्ध	"	"
किशोर	नाम	मूल शब्द	एघारदेखि पन्ध्र वर्ष उमेरको केटो	"	१४
तन्द्रा	नाम	मूल शब्द	निदाउनु भन्दा पहिले वा निन्द्रा छुटेपछि पनि आँखा लठ्ठ हुने स्थिति	"	"
कर्कश	विशेषण	मूल शब्द	रूखो आवाजले बोल्नु	"	"
घडी	नाम	मूल शब्द	चौबीस मिनेटको समय	"	"
कोमल	विशेषण	मूल शब्द	छाम्दा कोमल वा मुलायम	"	"
इच्छा	नाम	मूल शब्द	कुनै कुराको प्राप्ति वा विनासका लागि मनमा उठ्ने चाहना	"	"
अन्तिम	विशेषण	अन्त+इम	सबभन्दा पछिल्लो	"	"
विसर्जन	नाम	वि+सृज+अन	देवताहरूको बिदाइ	"	"
मानवीय	विशेषण	मानव+ईय	मानव सम्बन्धी	"	"
मर्यादा	नाम	मूल शब्द	आचरण वा व्यवहारको सीमा	"	"
अस्वाभाविक	नाम	अ+स्वभाविक	स्वभाविकताको अभाव	"	"
समाप्त	विशेषण	मूल शब्द	पूरा भएको	"	"
युद्ध	नाम	युध्+त	दई देश वा जातिका बीचमा हुने भिडन्त	"	"
अकस्मात्	क्रियायोगी	मूल शब्द	अचानक	"	"
न्याय	नाम	मूल शब्द	मुद्दा मामिलामा पक्ष र विपक्षका कुरा सुनिसकेपछि दिइने सहि निर्णय	"	"

आयोजना	नाम	आ+योजन+आ	विशेष कार्यका लागि गरिने प्रबन्ध	"	"
केवल	क्रियायोगी	मूल शब्द	त्यति मात्र	"	"
भावना	नाम	भाव्+अन+आ	मनमा उत्पन्न हुने कल्पना	"	"
अनुद्विग्न	विशेषण	अनु+उद्विग्न	नहड्बडाएको	"	"
दृश्य	नाम	दृश्+य	आँखाले देख्न हेर्न सकिने	"	"
ग्रामीण	विशेषण	ग्राम+ईन	गाउँसँग सम्बन्धित	"	"
राजनीति	नाम	राज्य+नीति	राज्य शासन चलाउने व्यवस्था	"	"
अन्ध	विशेषण	मूल शब्द	अध्यारो	"	"
वात्सल्य	नाम	वात्सल+य	सानाप्रति ठूलाले गर्ने स्नेह	"	"
प्रजातन्त्र	नाम	प्रजा+तन्त्र	जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट चलाइने शासन व्यवस्था	"	"
इतिहास	नाम	इति+ह+आस	कुनै देश, जाति र संस्था आदिको उत्पति र विकासको कथा	"	"
माया	नाम	मूल शब्द	आफूभन्दा सानालाई गरिने स्नेह	"	"
आन्दोलन	विशेषण	आ+दोलन	निश्चित उद्देश्य पूर्तिका लागि सर्वसाधारण जनता वा समुदायमा जागरण उत्पन्न गराउने गतिविधि	"	"
उत्साहित	विशेषण	उत्साह+ईत	उत्साह भएको	"	"
बालिका	नाम	बाल+इका	बालक स्त्री	"	"
कथा	नाम	कथ्+आ	घटना वा आख्यान भएको घटना	"	"
आग्रह	नाम	आ+ग्रह	कसैसँग गरिने अनुरोध	"	"
जगत्	नाम	मूल शब्द	संसार	"	"
अर्धाङ्गिनी	नाम	अर्ध+अङ्ग+इनी	पति वा पत्नी एक्लैमा अपूर्ण हुन्छन् भन्ने विश्वासमा पुरुषको आधा अङ्ग ठानिएकी नारीलाई जनाउने शब्द	"	"
उपस्थित	विशेषण	उप+स्थित	सामुन्ने देखा परेको	"	"
पत्नी	नाम	पति+नी	कसैकी विवाहित स्त्री	"	"

राधा	नाम	मूल शब्द	भगवान् कृष्णकी प्रेमिका	"	"
युग	नाम	मूल शब्द	पुराण अनुसार ज्यादै लामो समय अवधिलाई जनाउने शब्द	"	"
प्रेम	नाम	प्री+इम	प्रीति	"	"
घनिष्ट	विशेषण	घन+इष्ट	सबभन्दा नजिकको	"	"
सुधी	विशेषण	सुधो+ई	सोझी	"	"
क्रान्तिकारी	नाम	क्रान्ति+कारी	क्रान्ति गर्ने	"	"
गोष्ठी	नाम	गोष्ठ+ई	विद्वान्हरू भेला भई गरिने छलफल	"	"
तानाशाह	नाम	मूल शब्द	जबरजस्ती सत्ता कब्जा गरेर आफूले चाहे बमोजिम शासन गर्ने शासक	"	"
रक्त	नाम	मूल शब्द	रगत	"	"
सन्तान	नाम	सम्+तान	छोराछोरी	"	"
प्रसन्न	विशेषण	प्र+सत्+न	खुसी भएको	"	"
आशङ्का	नाम	आ+शङ्का	खराब कुरा हो कि भन्ने शङ्का	"	"
प्राणनाथ	नाम	प्राण+नाथ	प्राणको आधार	"	"
वेग	नाम	मूल शब्द	जीव वा वस्तुको तेजिलो गति	"	"
गोल	विशेषण	मूल शब्द	बाटुलो	"	"
गर्जन	नाम	गर्ज+अन	ठूलो आवाजले कराउने काम	"	"
विदेश	नाम	वि+देश	आफ्नो मुलुक भन्दा भिन्न मुलुक	"	"
स्वतन्त्रता	नाम	स्वतन्त्र+ता	स्वतन्त्र हुँदाको अवस्था	"	"
उत्साह	नाम	उत्+साह	कुनै कार्यका लागि मनमा उब्जिने जोस	"	"
आधुनिक	विशेषण	अधुना+इक	अहिलेको	"	"
अहिंसा	नाम	अ+हिंसा	हिंसा नहुँदाको अवस्था	"	"
प्रारम्भिक	विशेषण	प्रारम्भ+इक	कुनै काम सुरु भएको अवस्था	"	"
अनिवार्य	विशेषण	अ+निवार्य	रोक्न नसकिने	"	"
परिमाण	नाम	परि+मान	कुनै वस्तुको नापो	"	"

दृष्टिपात	नाम	दृष्टि+पात	हेर्ने काम	"	"
जातक	नाम	जात+क	भर्खर जन्मेको	"	"
पुस्तक	नाम	मूल शब्द	पढ्ने ग्रन्थ	"	"
गीता	नाम	गीत+आ	महाभारतको युद्धमा भगवान कृष्णले अर्जुनलाई दिएको उपदेश	"	"
भावार्थ	नाम	भाव+अर्थ	कथनको मुख्य अभिप्राय	"	"
दृष्टि	नाम	दृश्+ति	हेर्ने काम	"	"
वाणी	नाम	वण्+इ	मुखबाट निस्कने बोली	"	"
यात्रा	नाम	या+त्र+आ	एकठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुग्ने आउने काम	"	"
मञ्च	नाम	मूल शब्द	नाटक आदि देखाउन बनाएको अग्लो ठाउँ	"	"
निष्पट	विशेषण	निस्+पट	निष्पट्ट	"	"
निस्तब्धता	विशेषण	निस्तब्ध+ता	सुनसानको स्थिति	"	"
निविष्ट	विशेषण	नि+विश्+त	निमेश भएको	"	"
मस्तिष्क	नाम	मस्त+इष्+क	दिमाग	"	"
चन्दन	नाम	मूल शब्द	श्रीखण्ड आदि सुगन्धी काठ घोटेर बनाइएको लेप	"	"
टीका	नाम	टीक+आ	टिको	"	"
आश्चर्य	नाम	मूल शब्द	नयाँ कुरा देख्दा लाग्ने अचम्म	"	"
बोध	नाम	बुध्+अ	सुनेर, पढेर, हेरेर बुझ्ने काम	"	"
शरीर	नाम	मूल शब्द	जिउ	"	"
गन्ध	नाम	मूल शब्द	नाकले थाहा पाउने वासना	"	"
असाधारण	विशेषण	अ+साधारण	साधारण नभएको	"	"
असङ्ख्य	विशेषण	अ+सङ्ख्या+य	गन्न नसकिने	"	"
तारा	नाम	मूल शब्द	आकाशमा देखिने उज्यालो पिण्ड	"	"
शुक्र	नाम	मूल शब्द	नौ ग्रह मध्ये एक ग्रह	"	"

अस्थायी	विशेषण	अ+स्थायी	धेरै समयसम्म नटिक्ने	"	"
याम	नाम	मूल शब्द	समय	"	"
निन्द्रा	नाम	मूल शब्द	अल्छीपनले आँखा लठ्ठ भइ शरीर तथा मन जागरुक नभएको अवस्था	"	"
आशावादी	विशेषण	आशा+वादी	कुनै कुरा होला भन्ने अपेक्षा राख्ने	"	"
वृतान्त	नाम	वृत+अन्त	कुनै वस्तुको विस्तृत विवरण	"	"
पूजा	नाम	पूज्+आ	देवीदेवतालाई चन्दन अक्षता आदि चढाउने काम	"	"
मूर्ति	नाम	मूर्च्छ+ति	ढुङ्गा माटाबाट बनाइएको सालिक	"	"
यमदूत	नाम	यम+दूत	यमराजले खटाएको काम गर्ने	"	"

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या १०८

लङ्काकाण्ड (राजेन्द्र विमल) कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू

नेपाली साहित्यका चम्किला तारा राजेन्द्र विमल (वि.सं. २००३) एक पौराणिक तथा राष्ट्रप्रेमी आख्यानकार हुन् । उनले मैथिली कथा सङ्ग्रह र नेपाली कथा सङ्ग्रहहरू रचना गरेका छन् । राजेन्द्र विमलको लङ्काकाण्ड कथा 'समयका आँखा' (२०६६) कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । लङ्काकाण्ड कथा पौराणिक सन्दर्भलाई सङ्केत गरी लेखिएको प्रतीकात्मक कथा हो । कथामा मधेस आन्दोलन र मधेस आन्दोलनले जन्माएको क्षेत्रीय र जातीय खण्डन र आन्दोलनले पुऱ्याएको धनजनको क्षतिलाई प्रमुख विषय बनाएर लेखिएको कथा हो । कथागत आयाम हेर्दा सरसर्ती पढ्न सकिने १४ पृष्ठमा रहेको छ । एक बसाइमा पढी सकिने मध्यम लम्बाइगत आयाममा कथा संरचित रहेको छ । यस कथामा १०८ तत्सम शब्दहरू रहेका छन् । यी १०८ तत्सम शब्दमा केही उपसर्गद्वारा निर्मित शब्द छन् भने केही प्रत्ययद्वारा निर्मित छन् । केही समासबाट र केही सन्धी प्रक्रियाबाट निर्मित शब्दहरू रहेका छन् । लङ्काकाण्ड कथामा निम्न अनुसारका तत्सम शब्दहरू रहेका छन् -

शब्द	**वर्ग**	**व्युत्पत्ति**	**अर्थ**	**पाठ**	**पृष्ठ**
एकता	नाम	एक+ता	एक हुँदाको अवस्था	लङ्काकाण्ड	२५
वायु	नाम	मूल शब्द	बतास	"	"
गगन	नाम	मूल शब्द	आकाश	"	"
वातावरण	नाम	वात+आवरण	आफू वरिपरिको परिवेश	"	"

मङ्गल	नाम	मूल शब्द	कल्याण	"	"
मूर्ति	नाम	मूर्च्छ+ति	ढुङ्गा माटाबाट बनाइएको सालिक	"	"
बुद्ध	नाम	मूल शब्द	बुद्ध धर्मका प्रवर्तक	"	२६
वर्ण	विशेषण	मूल शब्द	कुनै वस्तुको बाहिरी रूप	"	"
काण्ड	नाम	मूल शब्द	समाजमा घटेका अप्रिय घटना	"	"
शुद्ध	विशेषण	शुध्+त	सफा	"	"
शुक्रवार	नाम	शुक्र+वार	हप्ताको छैटौँ वार	"	"
सार्वजनिक	विशेषण	सर्व+जन+इक	सबैले उपयोग गर्न पाउने	"	"
पाठ	नाम	मूल शब्द	आवाज निकालेर पढ्ने काम	"	२७
परजात	नाम	पर+जात	अर्काबाट जन्मेको सन्तान	"	"
घण्टा	नाम	मूल शब्द	६० मिनेटको समय	"	"
पुरा	विशेषण	मूल शब्द	धेरै पहिलेको	"	"
अतुलनीय	विशेषण	अ+तुलनीय	तुलना नहुने	"	"
गणेश	नाम	गण+इश	हात्तीको टाउको भएको देवता	"	"
पिण्ड	नाम	मूल शब्द	खँदिलो र गोलो वस्तु	"	"
स्नान	नाम	स्ना+न	नुहाउने काम	"	"
पूजा	नाम	पूज्+आ	देवतालाई चन्दन अक्षता चढाउने काम	"	"
यमदूत	नाम	यम+दूत	यमराजले खटाएको काम गर्ने	"	"
दृश्य	नाम	दृश्+य	चित्र	"	"
रूद्राक्ष	नाम	रूद्र+अक्ष	रूखमा फल्ने एक प्रकारको काठ जस्तो कडा गोला दानाहरू हुने फल	"	"
मुक्ति	नाम	मुच्+ति	सङ्कट वा समस्याबाट छुटकारा	"	"
भयावह	विशेषण	भय+आ+वह	भयङ्कर	"	२८
पाठशाला	नाम	पाठ+शाला	विद्यार्थीले पढ्ने घर	"	"
प्रसाद	नाम	प्र+साद	देवी देवतालाई चढाइने चन्दन फूल नैवेद्य आदि	"	"

मोक्ष	नाम	मूल शब्द	जन्म र मृत्युको प्रपञ्चबाट मुक्ति	"	"
मण्डप	नाम	मण्ड+प	यज्ञ वा पूजा आदि समाप्त भइ-सकेपछि ब्राह्मणलाई दिइने पैसा	"	"
राक्षस	नाम	मूल शब्द	पुराण अनुसार देवताको सत्रु भनिएको एक जाति	"	"
कोमल	विशेषण	मूल शब्द	मुलायम	"	"
कृपालु	विशेषण	कृपा+आलु	दयालु	"	"
महर्षि	नाम	महा+ऋषि	ठूला ऋषि	"	"
कर्णप्रिय	विशेषण	कर्ण+प्रिय	कानलाई प्यारो लाग्ने	"	२९
अनुगुञ्ज	नाम	अनु+गुञ्ज	गुञ्जनपछि हुने अर्को गुञ्जन	"	"
अबोध	विशेषण	अ+बोध	नबुझ्ने	"	"
सरस्वती	नाम	सरस्+वत्+ई	विद्याकी देवी	"	"
निष्ठुर	विशेषण	निष्ठा+उर	दयामाया नभएको	"	"
व्यवहार	नाम	वि+अव+हार	समाजमा एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिसँग कायम गर्ने सम्बन्ध	"	"
सहन	नाम	सह+अन	सहने काम	"	"
अपराध	नाम	अप+राध	कानुन विरुद्ध आचरण	"	"
मन	नाम	मूल शब्द	मन	"	"
विधवा	नाम	वि+धव+आ	पति मरेकी स्त्री	"	३०
उदार	विशेषण	मूल शब्द	ठूलो हृदय भएको	"	"
सूर्य	नाम	मूल शब्द	दिनको समयमा आकाशमा देखिने पृथ्वीमा ताप दिने अत्यन्त चम्किलो तापिलो ग्रह	"	"
देवता	नाम	देव+ता	स्वर्गमा बस्ने	"	"
भगवान	नाम	भग+वान्	ईश्वर	"	"
इष्टदेव	नाम	इष्ट+देव	इष्ट देवता	"	"

भगवती	विशेषण	भग+वत्+ई	शक्तिकी देवी	"	"
प्रवेश	नाम	प्र+विश्	कोठा, घर आदि भित्र पस्ने काम	"	३१
मङ्गला	नाम	मङ्गल+आ	मङ्गलका लागि गरिने काम	"	"
याम	नाम	मूल शब्द	समय	"	"
घण्टा	नाम	घण्ट+आ	साठी मिनेटको समय	"	"
देश	नाम	मूल शब्द	पृथ्वीको कुनै भाग	"	"
प्राणी	नाम	प्राण+ई	प्राण भएको वस्तु	"	"
भाग्य	नाम	भज्+य	कुनै प्राणीलाई ईश्वरले तोकिदिएको मानिने जीवन चर्या	"	"
निर्वास	नाम	निर्+वास	वास नभएको अवस्था	"	"
मर्माहत	विशेषण	मर्म+आहत	मर्ममा चोट लागेको	"	"
विषाक्त	विशेषण	विष+अक्त	विष मिसिएको	"	"
वर्षा	नाम	वर्ष+आ	आकाशबाट पानी पर्ने काम	"	"
व्यसन	नाम	वि+असन	शरीरलाई हानी गर्ने वस्तुलाई बढ्ता उपयोग गर्ने काम	"	३२
प्रश्न	नाम	मूल शब्द	जान्ने इच्छाले कसैलाई सोधिने काम	"	"
कक्षा	नाम	कक्ष+आ	पढाइ सञ्चालन हुने कोठा	"	३४
प्रतिस्पर्धा	नाम	प्रति+स्पर्धा	कुनै योग्यता तथा क्षमताको काममा कसैलाई उछिन्ने होड	"	"
गर्व	नाम	मूल शब्द	व्यक्तिमा हुने उच्चताको भाव	"	"
संसार	नाम	सम्+सार	पृथ्वीको सम्पूर्ण भूभाग	"	"
इर्ष्या	नाम	मूल शब्द	अर्काको प्रगति फूर्ति देखेर उब्जने इख	"	"
भृकुटी	नाम	मूल शब्द	लिच्छवि कालका राजा अंशुवर्माकी छोरी	"	"
सार्वजनिक	विशेषण	सर्व+जन+इक	सबैले उपयोग गर्न पाउने	"	"
घोषणा	नाम	घोषण+आ	ठुलो आवाजमा कुनै निर्णय वा अठोट सुनाउने काम	"	"
लक्षण	नाम	अक्ष+अन	कुनै वस्तुलाई चिन्ने आधार	"	"

वर्ष	नाम	मूल शब्द	बाह्र वर्षको समय	"	"
व्यर्थ	विशेषण	वि+अर्थ	अर्थ वा महत्त्व नभएको	"	३४
औचित्य	नाम	उचित+य	उचित भएको स्थिति	"	"
विद्रोह	नाम	वि+द्रोह	सत्तापक्ष वा व्यवस्थापन पक्षको कामकारवाहीप्रति तीव्र असन्तोषका कारण त्यसलाई असफल पार्ने उद्देश्यले गरिने विरोध	"	"
बालसखा	नाम	बाल+सखा	बालककालको साथी	"	३५
अनेक	विशेषण	अन्+एक	एक भन्दा बढी	"	"
कथा	नाम	कथ्+आ	घटना वा आख्यान भएको रचना	"	"
वीर	नाम	मूल शब्द	सहसी व्यक्ति	"	"
संयोग	नाम	सम्+योग	दुई वा दुईभन्दा बढी बस्तु जोड्ने काम	"	"
देवता	नाम	देव+ता	स्वर्गमा बस्ने	"	"
करुणा	नाम	मूल शब्द	दया भएको	"	"
कौशल	नाम	मूल शब्द	क्षमता भएको	"	"
गौरव	नाम	मूल शब्द	महिमा	"	"
मानवता	विशेषण	मानव+ता	मानवमा हुने गुण	"	३६
भानु	नाम	मूल शब्द	चन्द्रमा	"	"
भाषण	नाम	भाष्+अन	कुनै पनि विषयमा दिइने प्रवचन	"	"
भेष	नाम	मूल शब्द	विशेष किसिमको लुवाइ	"	"
अन्याय	नाम	अ+न्याय	न्यायको अभाव	"	"
कार्यपालिका	नाम	कार्य+पालिका	सरकारका मुख्य तीन अङ्गमध्ये एक अङ्ग	"	"
न्यायपालिका	नाम	न्याय+पालिका	सरकारका तीन अङ्गमध्ये एक अङ्ग	"	"
अग्निकाण्ड	नाम	अग्नि+काण्ड	आगो लागेर भएको विनाशको घटना	"	"
रक्तपात	नाम	रक्त+पात	प्रसस्त रगत बग्ने काम	"	"

युद्धभूमि	नाम	युद्ध+भूमि	युद्धक्षेत्र	"	"
अनिष्ट	नाम	अन्+इष्ट	खराब स्थिति	"	३७
आशङ्का	नाम	आ+शङ्का	खराब कुरा हो कि भन्ने शङ्का	"	"
शासकीय	विशेषण	शासक+ईय	शासन सम्बन्धी	"	"
अहङ्कार	नाम	अहम्+कार	अहत्याईं	"	"
पवित्र	विशेषण	पू+इत्र	शुद्ध	"	"
भानुभक्त	नाम	भानु+भक्त	नेपाली भाषाका आदिकवि	"	"
निरङ्कुश	विशेषण	निर्+अङ्कुश	कुनै बाधा अड्कन नभएको	"	"
निरङ्कुशता	नाम	निरङ्कुश+ता	निरङ्कुशमा हुने विशेषता	"	"
आदिकवि	नाम	आदि+कवि	प्रथम प्रभावशाली कवि	"	"
प्रतिरोध	नाम	प्रति+रोध	चुनौतीलाई रोक्ने काम	"	"
विभूति	नाम	वि+भूति	राष्ट्रलाई महान योगदान दिने व्यक्ति		

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या १०७

आरुको बोट (पद्मावती सिंह) कथामा प्रयोग गरिएका तत्सम शब्दहरू

नारीवादी आख्यानकारका रूपमा परिचित पद्मावती सिंह (वि.सं. २००५) एक बहुचर्चित आख्यानकार हुन् । उनका कथादि (२०३८), कथायाम (२०३९), कथाकार (२०४४) र पद्मावती सिंहका कथाहरू (२०५७) गरी चार कथा सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । सिंहको आरुको बोट कथा छोटो आयामको कथा हो । एक बसाइको १० मिनेट देखि १२ मिनेट सम्ममा पढी सकिने, सात पृष्ठमा संरचित रहेको छ । यस कथामा छोटो कथा भएकाले तत्सम शब्द पनि कम रहेको पाइन्छ । जम्मा ७६ वटा तत्सम शब्द रहेको पाइन्छ । तत्सम शब्दहरूमा पनि नाम वर्गका तत्सम बढी प्रयोग गरिएको छ भने विशेषण वर्गका तत्सम शब्द पनि प्रयोग गरिएको छ । नाम र विशेषण वर्गका तत्सम शब्द बाहेक अरू वर्गका शब्दको प्रयोग अति निम्न भएको छ । यस 'आरुको बोट' कथामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दहरू निम्न रहेका छन् -

शब्द	**वर्ग**	**व्युत्पत्ति**	**अर्थ**	**पाठ**	**पृष्ठ**
रश्मि	नाम	मूल शब्द	सूर्यको किरण	आरुको बोट	३९
पश्चिम	नाम	पश्च+इम	पूर्वको विपरित दिशा	"	"

निश्चय	नाम	निस्+चय	कुनै शङ्का दुविधा नभएको	"	"
प्रतिवाद	नाम	प्रति+वाद	कसैको विचार तथा भनाइलाई गलत सिद्ध गर्ने काम	"	"
अनभिज्ञ	विशेषण	अन्+अभिज्ञ	नजान्ने	"	"
अनुभवी	विशेषण	अनुभव+ई	अनुभव भएको	"	"
सहमति	नाम	सह+मति	सल्लाहमा सहमत हुँदाको स्थिति	"	"
आकस्मिक	नाम	अकस्मात्+इक	अचानक आइपरेको	"	"
प्रसङ्ग	नाम	प्र+सङ्ग	कुनै कार्य वा विषयको प्रसङ्ग	"	"
निरुद्देश्य	विशेषण	निर्+उद्देश्य	उद्देश्य नभएको	"	"
स्वरूप	नाम	स्व+रूप	कुनै व्यक्ति वस्तुको आकार	"	"
सूर्यास्त	नाम	सूर्य+अस्त	सूर्य अस्ताउने काम	"	४०
क्षितिज	नाम	क्षिति+ज	पृथ्वी र आकाश जोडिए जस्तो देखिने घेरो	"	"
वातावरण	नाम	वात+आवरण	आफू वरिपरिको परिवेश	"	"
रमणीय	विशेषण	रम्+अनीय	मनलाई लोभ्याउने	"	"
आकर्षक	विशेषण	आ+कृष्+अक	आकर्षण गर्ने	"	"
दृश्य	नाम	दृश्+य	चित्र	"	"
दृष्टि	नाम	दृश्+ति	हेर्ने काम	"	"
प्रवेश	नाम	प्र+विश्	कोठा घर आदि भित्रिने काम	"	"
प्रफुल्ल	विशेषण	प्र+फुल्ल	हँसिलो	"	"
उन्माद	नाम	उत्+माद	पागलपन	"	"
पुरुष	नाम	मूल शब्द	लोग्ने मान्छे	"	"
पूजा	नाम	पूज्+आ	देवी देवतालाई चढाइने चन्दन, अक्षता, फूल चढाउने काम	"	"
आदेश	नाम	आ+देश	कुनै कामका लागि ठूलाले सानालाई दिने आज्ञा	"	"

उत्तेजित	विशेषण	उत्+तेजित	उत्तेजनामा आएको	"	"
स्वर	नाम	मूल+शब्द	व्यक्त वा अव्यक्त आवाज	"	"
घोषणा	नाम	घोषण+आ	ठूलो आवाजमा निर्णय सुनाउने काम	"	४१
शिव	नाम	मूल शब्द	तीन मुख्य देवता (ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर) मध्ये एक देवता	"	४२
शरीर	नाम	मूल शब्द	अङ्ग प्रत्यङ्ग मिलेर बनेको प्राणीको आकृति	"	"
स्थिर	विशेषण	स्था+इर	कतै तिर हलचल नगर्ने	"	"
अन्यमनस्क	विशेषण	अन्य+मनस+क	अर्कै कुरामा मन गएको	"	"
सूर्य	नाम	मूल शब्द	दिनको समयमा आकाशा देखिने पृथ्वीमा ताप र प्रकाश दिने अत्यन्त रापिलो ग्रह	"	"
परिवर्तन	नाम	परि+वृत+अन	कुनै वस्तु घटनालाई फेर्ने काम	"	"
आकाश	नाम	आ+काश	पृथ्वी माथिको खुल्ला ठाउँ	"	"
विशालता	नाम	विशाल+ता	फैलिएको अवस्था	"	"
सर्वाङ्ग	नाम	सर्व+अङ्ग	शरीरको पूरै अङ्ग	"	"
संयोग	नाम	सम्+योग	दुई वा दुईभन्दा बढी वस्तु जोडिने काम	"	"
अद्भूत	विशेषण	मूल शब्द	आश्चर्य लाग्दो	"	"
यौवन	नाम	मूल शब्द	तरुण अवस्था	"	"
विस्मय	नाम	वि+स्मय	कुनै वस्तु, घटना आदिले मनमा उब्जने अनौठो भाव	"	"
आकार	नाम	आ+कार	कुनै वस्तुको मूर्त रूप	"	"
मुग्ध	विशेषण	मुह+त	मोहमा परेको	"	"
लोलुप	विशेषण	मूल शब्द	लोभ गर्ने	"	"
अवकाश	नाम	अव+काश	विदाको समय	"	"

प्रसाधन	नाम	प्र+साधन	सजाउने काम	"	४३
साधन	नाम	साध+अन	कुनै काम गर्नका लागि आवश्यक सामान	"	"
प्रतिबिम्ब	नाम	प्रति+बिम्ब	वस्तुमा पर्ने कुनै छायाँ	"	"
सौन्दर्य	नाम	सुन्दर+य	सुन्दर हुने तत्त्व	"	"
रूप	नाम	मूल शब्द	कुनै वस्तु, व्यक्तिको बाहिरी स्वरूप	"	"
आभास	नाम	आ+भास	कुनै कुरा हो कि जस्तो लागेको अवस्था	"	"
पदचाप	नाम	पद+चाप	पाइलो टेक्दा भुईंमा परेको छाप	"	"
स्पष्टीकरण	नाम	स्पष्ट+इ+करण	कुनै विषयलाई खुलस्त पार्ने काम	"	"
प्रशंसा	नाम	प्र+शम्+सा	कसैको गुणको बखान गर्ने काम	"	"
हर्ष	नाम	मूल शब्द	मनको प्रसन्नता	"	"
ईर्ष्या	नाम	मूल शब्द	अर्काको प्रगति, उन्नति देखेर मनमा उब्जने ईख	"	"
विषयान्तर	नाम	विषय+अन्तर	कुनै विषयलाई छोडेर अर्को विषयतर्फ लाग्ने काम	"	"
कल्पित	विशेषण	कल्प+इत	कल्पना गरिएको	"	"
लावण्य	नाम	लावण+य	कुनै वस्तुको सौन्दर्य	"	"
प्रदर्शन	नाम	प्र+दर्शन	देखाउने चिनाउने काम	"	"
बलिष्ठ	विशेषण	बल+इष्ट	बलशाली	"	"
आभास	नाम	आ+भास	कुनै कुरा हो कि जस्तो लागेको अवस्था	"	"
स्पर्श	नाम	मूल शब्द	छुने काम	"	"
निमेष	नाम	नि+मिष्	आँखाको ढकनी बन्द गर्ने काम	"	"
प्रत्येक	विशेषण	प्रति+एक	प्रत्येक	"	"
सम्मोहन	नाम	सम्+मोहन	कसैलाई मोहित पार्ने काम	"	"

स्वप्निल	विशेषण	स्वप्न+इल	सपनामा देखिने	"	४४
अलौकिक	नाम	अ+लौकिक	यस लोकमा नपाइने	"	"
मौन	विशेषण	मूल शब्द	चुप लाग्ने काम	"	"
आदानप्रदान	नाम	समस्त शब्द	लिने, दिने काम	"	"
अन्तराल	नाम	अन्तर+आल	दुई विन्दु, वस्तु वा समयका बीचको खाली भाग	"	"
असीम	विशेषण	अ+सीमा	सीमा नभएको	"	"
कीर्तन	नाम	कृत्+अन	देवी देवताको कीर्तिको गायन	"	"
किंकर्तव्यविमूढ	विशेषण	समस्त शब्द	के गर्ने कसो गर्ने भन्ने अलमलमा पर्नु	"	४५
निरीह	विशेषण	निर्+ईह	आफ्नो इच्छा वा मनको कुरो जाहेर गर्न नसक्ने	"	"
आत्मविश्वास	नाम	समस्त शब्द	आत्म विश्वास भएको	"	"

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या ७७

पछबरिया टोल (ऋषिराज बराल) कथामा प्रयोग गरिएका तत्सम शब्दहरू

नेपाली आख्यानका बेजोड प्रतिभा ऋषिराज बराल (२००९) बहुक्षेत्रमा काम गरी अग्र पङ्क्तिमा उदाएका व्यक्तित्व हुन् । उनले उनका (कथासङ्ग्रह २०४२), भग्नावशेष (२०४४), बयान (२०५२), वनमान्छेको कथा (२०५४) र सैन्य उपहार (२०५८) कथासङ्ग्रह प्रकाशित रहेका छन् । ऋषिराज बरालको पछबरिया टोल कथा 'वनमान्छेको कथा' सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । यस कथामा बरालले कथाका माध्यमबाट निम्नवर्गीय जीवनका विषमतालाई कटु यथार्थका रूपमा चित्रण गरिएको छ । पछबरिया टोल कथामा अरू कथाका तुलनामा कम तत्सम शब्द प्रयोग गरिएको पाइन्छ । तत्सम धेरै शब्दहरू दोहोरिएका छन् । दोहोरिएका शब्दलाई छाडेर ४१ वटा मात्र तत्सम शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । दोहोरिएका गणना गर्दा बढी तत्सम शब्द भेट्न सकिन्छ । अरू आगन्तुक र तत्भव शब्दहरू पनि कथामा भेटिन्छ । ग्रामीण समाजका कथ्य शब्दहरू पनि कहिँ कहिँ भेटिन्छन् । कथा सात पृष्ठमा संरचित रहेको छ र कथामा नाम वर्गका तत्सम बढी प्रयोग भएका छन् र विशेषण वर्गका शब्द पनि प्रशस्त पाइन्छन् । अरू वर्गका तत्सम शब्द कम पाइन्छन् । कथामा निम्न तत्सम शब्दहरू प्रयोग भएका छन् -

शब्द	वर्ग	व्युत्पत्ति	अर्थ	पाठ	पृष्ठ
मण्डल	नाम	मण्ड+ल	ग्रह आदिको समूह	पछबरिया टोल	४६
पञ्चायत	नाम	पञ्च+आयत	पञ्च भलाद्मीको सभा	"	"
मन्त्री	नाम	मन्त्र+ई	देशको राज्य सञ्चालनमा कार्यकारिणी अधिकार भएको	"	"
उद्घाटन	नाम	उत्+घाट+अन	ढोका, झ्याल, पर्दा आदि आवरण खोल्ने काम	"	"
बहुदल	नाम	बहु+दल	धेरै दल	"	"
भाषण	नाम	भाष्+अन	कुनै विषयमा दिइने लामो प्रवचन	"	"
घोषणा	नाम	घोषण+आ	ठूलो आवाजमा कुनै अठोट सुनाउने काम	"	"
लक्ष्मण	नाम	मूल शब्द	दशरथकी कान्छी स्वास्नी सुमित्राका जेठा छोरा	"	"
मूर्ति	नाम	मूर्च्छ्+त	आँखाले देखिने रूप वा आकृति भएको	"	"
पश्चिम	नाम	पश्च+इम	पूर्वको विपरित दिशा	"	"
कार्यालय	नाम	कार्य+आलय	खास कामको सञ्चालनका लागि तोकिएको ठाउँ	"	"
संयोग	नाम	सम्+योग	दुई वा दुईभन्दा बढी वस्तु जोड्ने काम	"	४७
राष्ट्रिय	विशेषण	राष्ट्र+इय	क्षेत्रसँग सम्बन्धित	"	"
विषय	नाम	वि+सय	त्यस्तो कुरा ज सको बारेमा बयान गरिन्छ	"	"
चुनावी	विशेषण	चुनाव+ई	चुनावसँग सम्बन्धित	"	"
सुन्दरी	नाम	सुन्दर+ई	सुन्दर स्त्री	"	"
समीकरण	नाम	सम+ई+करण	विभिन्न वस्तु एक ठाउँमा मिल्ने काम	"	४८

देव	नाम	मूल शब्द	ईश्वर	"	"
बहिस्कार	नाम	बहिस्+कार	कुनै कुरामा असहमति जनाइ बाहिर निस्कने काम	"	"
सर्वत्र	क्रियायोगी	सर्व+त्र	सबैतिर	"	४९
योजना	नाम	योजन+आ	विशेष गतिविधिका लागि सञ्चालन गरिएको गतिविधि	"	"
दृश्य	नाम	दृश्+य	तस्विर	"	"
हनुमान्	नाम	हनु+मान	रामायणमा रामचन्द्र भगवान्लाई सहयोग गर्ने वानर	"	"
टिप्पणी	नाम	टिप्पण+ई	कुनै विषय वा व्यक्तिको बारेमा गरिएको छोटो समीक्षा	"	५०
आरोप	नाम	आ+रोप	कसैलाई खराब काम गरे बापत लगाइने दोष	"	"
प्रत्यारोप	नाम	प्रति+आरोप	आरोप लगाउनेका विरुद्ध आरोप	"	"
सामुहिक	विशेषण	समूह+इक	समूहसँग सम्बन्धित	"	"
प्रजातन्त्र	नाम	प्रजा+तन्त्र	जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट चलाइने शासन व्यवस्था	"	"
विरोधी	विशेषण	विरोध+ई	कसैको काम विरोध गर्ने काम	"	"
प्रश्न	नाम	मूल शब्द	जान्ने इच्छाले कसैले केही सोध्ने काम	"	"
उत्तर	नाम	उत्+तर	प्रश्न वा सवालको जवाफ	"	"
केन्द्रित	विशेषण	केन्द्र+इत	सबैतिरबाट केन्द्रमा जम्मा भएको	"	"
समाचार	नाम	सम्+आचार	कुनै नयाँ घटना, गतिविधिसँगको नयाँ कुरो	"	"
उग्रवादी	विशेषण	उग्रवाद+ई	समाजमा हिंसा लुटपाटबाट अराजकता मच्चाएर परिवर्तन ल्याउन खोज्ने	"	"
भीषण	विशेषण	भी+अन	डरलाग्दो	"	"

अपराधी	नाम	अपराध+ई	अपराध गर्ने व्यक्ति	"	"
व्यङ्ग्यात्मक	विशेषण	व्यङ्ग्य+आत्मक	व्यङ्ग्य भएको	"	"
वेग	नाम	मूल शब्द	जीव वा वस्तुको तेजिलो गति	"	"

जम्मा तत्सम शब्द ४१

गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन् (महेश विक्रम शाह) कथामा प्रयोग भएका तत्सम शब्दहरू

नेपाली कथा क्षेत्रमा राम्रा पहिचान कमाएका कथाकार महेशविक्रम शाह (२०२१) उत्कृष्ट कथाकार हुन् । उनका सटाहा (२०५३), सिपाहीकी स्वास्नी (२०५९), अफ्रिकन अमिगो (२०६०), छापामारको छोरो (२०६३) गरी चार कथा सङ्ग्रह लोकार्पण भएका छन् । 'गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्' कथा छापामारको छोरो कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित छ । कथागत आयाम हेर्दा कथा बाह्र पृष्ठमा संरचित रहेको छ । कथाको लम्बाइगत आयाम एक बसाइमा सकिने लामो पनि होइन, छोटो पनि होइन, मध्यमगत रहेको छ । कथामा विशेष गरी नाम वर्गका तत्सम शब्दहरू बढी पाइन्छन् भने विशेषण वर्गका शब्दहरू पनि निकै पाइन्छ । कथामा नाम र विशेषण वर्गका तत्सम शब्द बाहेक अरू वर्गका तत्सम शब्दहरू कम प्रयोग भएको पाइन्छ । कथामा प्रयोग भएका नाम, विशेषण लगायत सबै वर्गका तत्सम शब्दहरूका अर्थ, निर्माण, वर्ग निम्न अनुसार रहेका छन् -

शब्द	**वर्ग**	**व्युत्पत्ति**	**अर्थ**	**पाठ**	**पृष्ठ**
गीत	नाम	मूल शब्द	गाउन सकिने लय मिलेको रचना	गाउँमा गीतहरू गुञ्जिदैनन्	५३
राजमार्ग	नाम	राज्य+मार्ग	देशको मुख्य सहर जोड्ने मार्ग	"	"
वात्सल्य	नाम	वत्सल+य	सानाप्रति ठूलाबडाको ममता	"	"
शब्द	नाम	मूल शब्द	एक वा एकभन्दा बढी अक्षर मिलेर बनेको भाषिक एकाइ	"	"
वेश	नाम	मूल शब्द	मानिसको पहिरन	"	"
रक्तनशा	नाम	रक्त+नशा	रगत रहेको नशा	"	"
प्रवाहित	विशेषण	प्रवाह+हित	बगेको	"	"
अपरिचित	विशेषण	अ+परिचित	चिनजान नभएको	"	"
बलिष्ट	विशेषण	बल+इष्ट	धेरै बलियो	"	"

अवयव	नाम	अव+यव	शरीर वा कुनै वस्तुको अङ्ग	"	"
सन्देश	नाम	सम्+देश	कसैलाई पठाइने विशेष खबर	"	"
घण्टा	नाम	मूल शब्द	६० मिनेटको समय	"	"
मर्माहत	विशेषण	मर्म+आहत	मर्ममा चोट लागेको	"	"
दृढ	विशेषण	मूल शब्द	बलियो	"	"
प्रेरणा	विशेषण	प्रेर्+अन+आ	कसैलाई कुनै कार्य गर्न उत्साहित गर्ने	"	५४
आतङ्क	नाम	मूल शब्द	अन्याय, पीडा वा त्रासबाट हुने अन्योल	"	"
अवस्थित	विशेषण	अव+स्थित	कुनै स्थान वा वातावरणको वर्तमान अवस्था	"	"
खण्डित	विशेषण	खण्ड+इत	खण्ड पारिएको	"	"
गम्भीर	विशेषण	मूल शब्द	विचारका दृष्टिले गहिरो	"	"
प्रवेश	नाम	प्र+विश्	कोठा भित्र पस्ने काम	"	"
शून्यता	नाम	शून्य+ता	शून्य हुँदाको स्थिति	"	"
व्याप्त	विशेषण	वि+आप्+त	फैलिएको	"	"
आश्चर्य	नाम	मूल शब्द	कुनै नयाँ कुरा देख्दा लाग्ने अचम्म	"	"
भूमि	नाम	भू+मि	पृथ्वीको सतह	"	"
अनुभूति	नाम	अनु+भूति	इन्द्रियबाट ग्रहण हुने संवेदना	"	"
उत्सुकता	नाम	उत्सुक+ता	चासो	"	"
जिजीविषा	नाम	जीव+स+आ	जिउने इच्छा	"	"
आत्मसन्तुष्टि	नाम	समस्त शब्द	आफ्नो सन्तुष्टि	"	"
लीन	विशेषण	ली+न	लुकेको, डुबेको	"	"
सीमित	विशेषण	सीमा+इत	यति उति भनी तोकिएको	"	"
सर्वथा	क्रियायोगी	सर्व+था	सबै किसिमको	"	"
स्पर्श	नाम	मूल शब्द	छुने काम	"	"

स्मरण	नाम	स्मृ+अन	कुनै कुराको मनमा सम्झना	"	"
प्रिय	विशेषण	प्रि+य	मन पर्ने	"	५५
अतिथि	नाम	अ+तिथि	आमन्त्रित व्यक्ति	"	"
शरीर	नाम	मूल शब्द	अङ्ग प्रत्यङ्ग मिलेर बनेको प्राणीको आकृति	"	"
प्राणायाम	नाम	प्राण+आयाम	श्वास प्रवाहलाई नियमित गर्ने विधि	"	"
शान्त	विशेषण	शम्+त	शान्ति भएको	"	"
सुन्दर	विशेषण	मूल शब्द	आकर्षक	"	"
गोधूलि	नाम	गो+धूलि	चरेर गोठतिर फर्कदा गाईले उडाएको धुलो	"	"
पश्चिम	नाम	पश्च+इम	पूर्वको विपरित दिशा	"	"
दृश्य	नाम	दृश्+य	चित्र	"	"
वातावरण	नाम	वात+आवरण	आफू वरिपरिको परिवेश	"	५६
मुद्रा	नाम	मुद्र+आ	नृत्य गर्दा शारीरिक अङ्ग सञ्चालनका विभिन्न क्रिया/स्थिति	"	"
स्थिर	नाम	स्था+इर	कतै हलचल नगर्ने	"	५७
परदेश	नाम	पर+देश	अर्काको देश	"	"
आतिथ्य	नाम	अतिथि+य	पाहुनाको स्वागत सत्कार अतिथिको मान मनितो	"	"
वास	नाम	मूल शब्द	बस्ने ठाउँ	"	"
निश्छल	विशेषण	निस्+छल	छल कपट नभएको	"	"
निर्मल	विशेषण	निर्+मल	दाग, खोट नभएको	"	"
निश्चिन्त	विशेषण	निस्+चिन्ता	चिन्ता वा फिक्री नहुनु	"	"
भावना	नाम	भाव्+अन्+आ	मनमा उत्पन्न हुने कल्पना	"	"
अनुमान	नाम	अनु+मान	यस्तो उस्तो होला भनी गरिने अन्दाज	"	"
सशङ्कित	विशेषण	स+शङ्का+इत	शङ्का भएको	"	"

भय	नाम	मूल शब्द	आपत् वा सङ्कटले मनमा उत्पन्न हुने डर, त्रास	"	"
ग्रसित	विशेषण	ग्रस+इत	पिडित	"	"
दुर्गति	नाम	दूर+गति	खराब अवस्था	"	"
समाहित	विशेषण	सम्+आ+हित	एक ठाउँमा समाविष्ट भएको	"	"
वर्तमान	विशेषण	वृत्+मान	अहिले भइरहेको	"	"
परिवेश	नाम	परि+वेश	वस्तुको वरिपरि रहेको ठाउँ	"	"
सङ्कोच	नाम	सम्+कुच	कुनै काम वा गतिविधिबाट हुने	"	"
आत्मसात	नाम	आत्म+सात्	कुनै विचार वा सिद्धान्तलाई सहज रूपमा स्वीकार गर्ने	"	"
बालसखा	नाम	बाल+सखा	बालक कालको साथी	"	"
आकङ्क्षा	नाम	आ+काङ्क्षा	इच्छा चाहना	"	"
सम्बोधन	नाम	सम्+बोधन	कसैलाई बोलाउने काम	"	५८
आकर्षक	नाम	आ+कृष्+अक	आकर्षण गर्ने	"	"
प्रकट	विशेषण	प्र+कट	बाहिर देखिएको वा निस्केको	"	"
अन्तराल	नाम	अन्तर+आल	दुई विन्दु, वस्तु वा समय बीचको खाली भाग	"	"
भावविह्वल	विशेषण	मूल शब्द	भावनाले छट्पछिएको	"	"
शिर	नाम	मूल शब्द	शरीरको सबभन्दा माथिल्लो भाग	"	"
सूक्ष्म	विशेषण	सूक्+म	आँखाले देख्न गाह्रो हुने	"	"
निरीक्षण	नाम	नीर+ईक्षण	कुनै कार्य गतिविधिको रेखदेख	"	"
शारीरिक	विशेषण	शरीर+इक	शरीर सम्बन्धी	"	"
परिवर्तन	नाम	परि+वृत्+अन	कुनै घटना, वस्तु आदिको स्वरूप	"	"
आभास	नाम	मूल शब्द	कुनै कुरा हो कि जस्तो लागेको अवस्था	"	"
अनुहार	नाम	अनु+हार	मुख, मुखमण्डप, चेहरा	"	"
चञ्चल	नाम	मूल शब्द	चकचक गर्ने	"	"

त्रसित	विशेषण	त्रस्+इत	त्रस्त	"	"
भयभीत	विशेषण	भय+भीत	डरले आकुल	"	"
आतङ्कित	विशेषण	आतङ्क+इत	भय, त्रासबाट आकुल	"	"
भाषिका	विशेषण	भाषा+इका	उच्चारण, शब्द भण्डार, रूपतत्त्व आदिका दृष्टिले एउटै भाषाभित्र पाइने स्थानीय सामाजिक भेद	"	"
जीर्ण	विशेषण	जॄ+न	धेरै उपयोग गरेर पुरानो भएको/थोत्रो	"	५९
प्रत्युत्तर	नाम	प्रति+उत्तर	कसैका उत्तरमा दिइने उत्तर	"	"
अनुपस्थिति	नाम	अन्+उपस्थिति	उपस्थित नभएको	"	"
परिदृष्य	नाम	परि+दृष्य	वरिपरि, परिवेश वा दृष्यावली	"	"
कुञ्ज	नाम	मूल शब्द	रूखको लहराले जेलिएर गुम्बज जस्तो बनेको ठाउँ	"	"
रुग्ण	विशेषण	मूल शब्द	रोग लागेको	"	६०
निर्जन	विशेषण	निर्+जन	मानिस नभएको	"	"
वृद्ध	विशेषण	वृध्+त	धेरै उमेर भएको	"	"
सिञ्चित	नाम	सिञ्च+इत	छरिएको	"	"
कर्मभूमि	नाम	कर्म+भूमि	काम वा व्यवसाय गर्ने ठाउँ	"	"
सन्तोष	नाम	सम्+तुष्	सुविधा उपभोग गरेर हुने खुसी	"	"
संसार	नाम	सम्+सार	पृथ्वीको सम्पूर्ण भूभाग	"	"
शीतल	विशेषण	शीत+ल	ज्यादै तातो वा चिसो नभएको	"	"
अलौकिक	विशेषण	अ+लौकिक	यस लोकमा नभएको, नपाइने	"	६१
प्रवाहित	विशेषण	प्रवाह+हित	बगेको/बगाइएको	"	"
स्निग्ध	विशेषण	स्निह+त	चिल्लो/चिल्लो मुलायम	"	"
सुन्दरता	नाम	सुन्दर+ता	राम्रोपन, आकर्षक	"	"
स्पर्श	नाम	मूल शब्द	छुने काम	"	"
शुद्ध	विशेषण	शुध्+त	सफा, स्वच्छ	"	"

शीत	विशेषण	मूल शब्द	रात वा साँझको बेलामा आकाशबाट जमिनमा पर्ने चिसो पानीको कण	"	"
विस्मयकारी	विशेषण	विस्मय+कारी	आश्चर्यमा पार्ने	"	"
याम	नाम	मूल शब्द	समय	"	"
अहोभाग्य	नाम	अहो+भाग्य	ठूलो भाग्य	"	"
आक्रमण	नाम	आ+क्रम+अन	बलपूर्वक गरिने हमला	"	६२
रोमाञ्चकारी	विशेषण	रोमाञ्च+कारी	अचम्म पार्ने	"	"
बालापन	नाम	बाल्य+पन	किशोरको स्वभाव	"	"
प्रतीक	नाम	प्रति+क	खास वस्तु, विषय वा दृश्यलाई जनाउनका लागि प्रयोग गरिने अर्को वस्तु	"	"
घनीभूत	विशेषण	घन+ई+भूत	घना भएको, बाक्लो	"	"
सुकोमल	विशेषण	सु+कोमल	ज्यादै कोमल	"	"
गतिशीलता	नाम	गतिशील+ता	गतिशील हुने अवस्था	"	"
उत्सव	नाम	उत्+सव	कुनै विशेष अवसरमा हुने खुसीयाली	"	"
सङ्गीत	नाम	सम्+गीत	गीत गाउँदाको लय	"	"
संवेदना	नाम	सम्+वेदना	ज्ञानेन्द्रियमा पर्ने प्रभाव	"	६३
विध्वंश	नाम	वि+ध्वंश	विनाश	"	"
अशुभ	विशेषण	अ+शुभ	शुभ नभएको	"	"
अरुणोदय	नाम	अरुण+उदय	सूर्योदय भन्दा पहिले पूर्वमा देखिने रातो प्रकाश	"	"
गृहिणी	नाम	गृह+इनी	घरकी मालिक्नी	"	"
सीमित	विशेषण	सीमा+इत	यति उति भनी तोकिएको	"	"
वासन्ती	विशेषण	वसन्त+ई	वसन्तमा हुने	"	६४
निश्चिन्त	विशेषण	निस्+चिन्ता	चिन्ता नभएको		

जम्मा तत्सम शब्द १२३

अध्याय - पाँच

निष्कर्ष र सुझाव

निष्कर्ष

नेपाली भाषा साहित्यको शब्दभण्डार धेरैजसो संस्कृत भाषाकै शब्दहरूले भरिएका छन् । यसमा केही प्रतिशत आगन्तुक शब्दले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । संस्कृत भाषाबाट आफ्नो रूप परिवर्तन नभई नेपाली भाषामा जस्ताको तस्तै प्रयोगमा आएका (हुने) शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ ।

प्रस्तुत स्नातक तह प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांशमा समाविष्ट कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा निम्न अनुसार देखाउन सकिन्छ -

- कथाको सैद्धान्तिक स्वरूपअन्तर्गत कथाको अर्थ र तात्पर्यलाई प्रष्ट पारिएको छ ।
- सानो आकार निर्माण गरिएको जीवन र जगत्का कुनै एक पक्षलाई हृदय संवेध आख्यानमा अभिव्यक्त गरिएको रचना नै आधुनिक कथाको विधागत स्वरूप हो भनी कथालाई प्रष्ट पारिएको छ ।
- शब्दको परिचय र शब्दको वर्गीकरणका आधारलाई प्रष्ट पारिएको छ ।
- शब्दलाई स्रोतका आधारमा मौलिक र आगन्तुक, बनोटका आधारमा मूल र व्युत्पन्न र कार्यका आधारमा विकारी र अविकारी भनी वर्गीकरण गरिएको छ ।
- तत्सम शब्दको अर्थ र तात्पर्यलाई प्रष्ट पारिएको छ ।
- तत्सम शब्दहरूलाई शब्द, वर्ग, व्युत्पत्ति, अर्थ, पाठ र पृष्ठ सङ्ख्या जस्ता कुरालाई पनि उल्लेख गरिएको छ ।
- कथा विधाभित्रका तत्सम शब्दहरू कुन पाठका हुन् र कति पृष्ठका हुन् भनेर पाठ र पृष्ठ पनि छुट्याएर लेखिएको छ ।
- पाँचवटा कथा एक रात, लङ्का काण्ड, आरुको बोट, पछबरिया टोल र गाउँका गीतहरू गुञ्जदैनन् कथामध्ये एकरात कथा र गाउँमा गीतहरू गुञ्जदैनन् कथामा बढी तत्सम शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ ।
- स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यांशभित्र प्रयुक्त कथा विधामा रहेका शब्दहरूको व्युत्पति हुने शब्दलाई व्युत्पादन गरिएको छ र व्युत्पति नहुने मूल शब्दलाई जस्ताको त्यस्तै राखिएको छ ।
- तत्सम शब्दहरूको वर्ग अन्तर्गत नाम, विशेषण र क्रियायोगी आदिका आधारमा छुट्याइएको छ ।

सुझावहरू

स्नातक तह प्रथम वर्षको **अनिवार्य नेपाली** विषयको पाठ्यांशमा समाविष्ट कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययनमा निकालिएको निष्कर्षका आधारमा निम्नलिखित सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कथा विधा भित्रका तत्सम शब्दहरू जटिल नभएर सरल खालका हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- कठिन वर्गका तत्सम शब्दहरूलाई नराख्दा उपयुक्त हुन्छ ।
- कथाका प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई सरलबाट जटिलको क्रममा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।
- कथामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू क्षमताभन्दा बढी भयो भने विद्यार्थीले कति तत्सम शब्दहरूलाई बुझ्न नसक्ने हुँदा विद्यार्थी क्षमता र तह अनुरूप कथामा तत्सम शब्द राखिनु पर्ने देखिन्छ ।
- शब्दभण्डारका दृष्टिले 'एकरात' कथामा प्रयोग गरिएका शब्दहरू घटाउनु पर्ने देखिन्छ किनकि विद्यार्थीको क्षमता अनुरुपका तत्सम शब्दहरू बढी देखिन्छन् ।
- सबै कथाका कठिन तत्सम शब्दहरूले विद्यार्थीको भाषिक सीपलाई अभिवृद्धि गर्ने खालका हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- सबै कथाका अति कठिन तत्सम शब्दहरूलाई शब्दार्थ स्तम्भमा राखिनु पर्ने देखिन्छ ।
- विद्यार्थीको स्तर र क्षमतालाई हेरेर तत्सम शब्दहरू चयन गरे राम्रो हुन्थ्यो ।
- कथा विधाबाट पनि विद्यार्थीहरूलाई नयाँ ज्ञान दिन सकिन्छ । यसरी नयाँ ज्ञान दिनका लागि तत्सम शब्दहरू नयाँ र पटक-पटक आवृत्तियुक्त हुने खालका तत्सम शब्द दिनाले विद्यार्थीको सिकाइलाई प्रभाव पार्दछ ।
- स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा तत्सम, तत्भव र आगन्तुक तीनै स्रोतबाट आएका शब्दहरू छनोट गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

भावी अनुसन्धानका लागि सम्भाव्य शीर्षकहरू

अध्ययन अनुसन्धान निरन्तर हुने प्रक्रिया हो । यो सानो तिनो प्रयासबाट जो कोहीले गर्न सक्दैन । त्यसकारण अनुसन्धानको क्षेत्र व्यापक छ । यस शोध अध्ययनले समेट्न नसकेका अन्य थुप्रै चुनौतीहरू रहेका छन् । ती चुनौतीहरूलाई भावी पुस्ताले अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अपेक्षा शोधकर्ताले गरेको छ । तत्सम शब्दसम्बन्धी शोध अध्ययनका लागि थुप्रै शीर्षक हुन सक्छन् । ती मध्ये केही शीर्षकहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ -

१. स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त निबन्ध विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,

२. स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तक अन्तर्गत कविता विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,

३. स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकको नाटक विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन,

४. स्नातक प्रथम वर्षको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कनको अध्ययन,

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (पाँ. संस्क.२०६६), **समसामयिक नेपाली व्याकरण,** भोटाहिटी काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

________________ (२०५५), **नेपाली भाषा शिक्षण**, काठमाडौँ : कुन्जल प्रकाशन ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र बद्रीविशाल भट्टराई (पुन. २०६६), **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि. ।

कार्की, निलु (२०६८), **माध्यमिक तहको नेपाली पाठ्यपुस्तको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौँ ।

कार्की, प्रदिप (२०७०), **कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध र कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

खड्का, गोमाकुमारी (२०६७), **कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

गौतम, रामप्रसाद (२०६१), **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौँ : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।

चापागाईं, नरेन्द्र (२०६७), **नेपाली शब्दभण्डार**, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।

________________ (२०६७), **सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दभण्डार**, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार ।

दाहाल, शान्ता (२०६७), **कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन** (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), जनता बहुमुखी क्याम्पस, इटहरी, सुनसरी ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (दो.संस्क. २०४९) **साहित्यको रूपरेखा**, धरान : नेपाल बुक डिपो ।

________________(२०५१), **भाषाविज्ञानको रूपरेखा**, धरान : नेपाल बुक डिपो ।

बन्धु, चूडामणि (२०५२), **अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन**, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

बराल, कृष्णहरि र अन्य (२०६५), **माध्यमिक नेपाली व्याकरण अभिव्यक्ति र अभ्यास,** काठमाडौँ : तलेजु प्रकाशन ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६३), **स्नातकोत्तर नेपाली शिक्षा शोध विवरण,** काठमाडौँ : न्यु हिरा बुक्स इन्टर प्राइजेज ।

भण्डारी, पारसमणि (२०६४), **नेपाली गद्य र नाटक**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, कृष्णप्रसाद (२०६०), **अनुसन्धान पद्धति,** काठमाडौँ : एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

भट्टराई, डी.पी. (२०६२), **माध्यमिक नेपाली व्याकरण र अभिव्यक्ति**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०६५), **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन ।

लम्साल, रामचन्द्र र अन्य (२०६५), **साधारण नेपाली**, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन ।

लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५३), **नेपाली प्रकृति प्रत्यय कोश**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०५२), **शोध विधि,** काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

शर्मा, वसन्तकुमार (२०६१), **नेपाली शब्दसागर,** काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।